

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРОТИДІЯ СТВОРЕННЮ ФІНАНСОВИХ ПІРАМІД В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

CRIMINAL LAW COMBATING OF CREATING FINANCIAL PYRAMIDS IN UKRAINE: CURRENT STATUS AND FUTURE IMPROVEMENTS

Мовчан Р.О.,
к.ю.н., доцент

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Дудоров О.О.,
д.ю.н., професор

*Заслужений діяч науки і техніки України
Запорізький національний університет*

Дацюк В.Б.,
к.ю.н.

Ужгородський національний університет

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з кримінально-правовою оцінкою дій організаторів фінансових пірамід, і можливі шляхи їх розв'язання. Розкривається співвідношення організації фінансової піраміди та шахрайства. Аналізуються законопроекти, ухвалення яких мало унеможливити функціонування фінансових пірамід в Україні. Висвітлюється відповідний зарубіжний досвід. Обґрунтовується положення про те, що Кримінальний кодекс України потребує не казуїстичної заборони щодо створення фінансової піраміди, а загальної норми про відповідальність за незаконне надання фінансових послуг.

Ключові слова: фінансова піраміда, споживач, фінансові послуги, шахрайство, рекриміналізація, злочин.

В статье рассматриваются проблемы, связанные с уголовно-правовой оценкой действий организаторов финансовых пирамид, и возможные пути их решения. Раскрывается соотношение организации финансовой пирамиды и мошенничества. Анализируются законопроекты, принятие которых должно было исключить функционирование финансовых пирамид в Украине. Освещается соответствующий зарубежный опыт. Обосновывается положение о том, что Уголовный кодекс Украины требует не казуистического запрета относительно создания финансовой пирамиды, а общей нормы об ответственности за незаконное предоставление финансовых услуг.

Ключевые слова: финансовая пирамида, потребитель, финансовые услуги, мошенничество, рекриминализация, преступление.

The article discusses issues associated with the criminal law assessment of actions by the organizers of financial pyramids and possible solutions to resolving them.

Based on the results of the analysis of legislation of Ukraine on consumer protection a conclusion is made that failure to provide effective protection of consumers of financial services from activities of financial pyramids using the provisions of this law. It is also established that current criminal law is not able to fulfill one of its main objectives declared in part 1, Article 1 of the Criminal Code of Ukraine – to protect human and civil rights (specifically consumers of financial services) from such kind of socially dangerous behavior as organization of financial pyramids.

The ratio between organization of financial pyramid and fraud is revealed. The position that there are no sufficient reasons to equate the creation of financial pyramid with fraud is argued. In particular, it is stated that if a person is aware of the fact of fraudulent actions committed against her, but despite this and hoping to obtain property benefits is involved in a particular transaction (such as by taking a risk and hoping to leave the game in time, has invested money in a financial pyramid) then the crime «fraud» is missing. In such case, defect of expression as typical for this crime against property is absent. Given the need to prove fraud or breach of trust to charge criminal law prohibitions as to fraud an opportunity available today there is no (or at least seriously complicated), and this is caused by the need to criminalize such act as organizing a financial pyramid is mentioned.

However, the organization of financial pyramid should be stated (in the case of criminalization of this act – to qualify under the relevant provision of the Criminal Code of Ukraine) regardless of whether the investors are aware of the possibility of losing deposits made by them. However, if it is found that while engaging the respective contributions by the organizers of the pyramid there was still fraud (for example, they promised investors to invest money in production, without actually having such intention), the actions of the perpetrators should be additionally qualified under Article 190 of the Criminal Code of Ukraine.

Draft laws, the adoption of which was intended to prevent the functioning of financial pyramids in Ukraine, are analyzed. It is shown how the issue of registration of criminal law prohibition on organization of financial pyramids was resolved by the authors of the relevant legislative initiatives.

It is proved that the creation of the financial pyramid has to be regarded not as an encroachment on the property, but as an economic crime.

Foreign experience of the researched subject is revealed.

Possible ways and difficulties of constructing appropriate criminal law ban are discussed. The position that the Criminal Code of Ukraine requires not the casuistically ban on creation of the financial pyramid and the general provision on liability for unlawful provision financial services.

Key words: financial pyramid, consumer, financial services, fraud, recriminalization, crime.

Початок 90-х рр. минулого сторіччя ознаменувався кардинальною зміною векторів розвитку вітчизняної економіки, коли на зміну радянській адміністративно-командній системі прийшла ринкова модель. Одним із наслідків такого переходу став активний розвиток ринку цінних паперів, завдяки чому було створено підґрунтя для діяльності нових організаційно-правових форм господарювання, пов'язаних з інвестуванням і залученням капіталу (інвестиційні компанії, довірчі та страхові товариства, кредитні спілки тощо). Однак, сформувавши правові засади для діяльності таких суб'єктів, держава не подбала про належний захист прав споживачів відповідних по-

слуг – інвесторів. Як наслідок, побудовані здебільшого за принципом піраміди, згадані структури, організовуючи залучення коштів фінансово необізнаного населення та випускаючи різноманітні цінні папери та їх сурогати, допускали численні порушення законодавства – здійснювали незареєстрований випуск цінних паперів, подавали до уповноважених органів неправдиві відомості, не використовували залучені кошти як інвестиції тощо, результатом чого стало заподіяння вкладникам величезних майнових і моральних збитків.

Поспішні процеси корпоратизації та акціонування супроводжувалися зловживаннями з боку багатьох довірчих

товариств, інвестиційних компаній та інших фінансових посередників, які шляхом створення фінансових пірамід, спекулятивного залучення приватизаційних майнових сертифікатів та інших недобросовісних схем збагачення ошукали мільйони наших співвітчизників [1, с. 21]. Використання в ході масової приватизації в Україні такого платіжного засобу, як приватизаційні папери, запозичення непритаманного вітчизняному законодавству інституту трастів і серйозні вади в його правовому регулюванні зумовили появу нових, раніше невідомих у вітчизняній практиці способів та технологій вчинення фінансового шахрайства, пов'язаного з діяльністю трастових компаній та інших фінансових посередників на ринку корпоративних прав і капіталів.

Так, лише через крах сумнозвісного «МММ», яке діяло на території більшості пострадянських країн у 1992–1994 рр., заощадження втратили 10–15 млн. людей, а 50 вкладників навіть наклали на себе руки [2]. Загалом протягом 1993–1997 рр. вкладникам найбільших фінансових пірамід, які в той час діяли на території України (ЗАТ «Український будинок Селенга», ТК «Алькор-траст», ДП «Тана-траст», АТ «Ініс-траст», ДП «Гермес-фінанс Україна», ДП «Якір-траст», НПФ «Оберіг», АТ «След-Інвест», ДП «Слід-траст», ПП «Меркурій» і «Саламандра»), було завдано збитків на суму 155,5 млн. грн. (без урахування інфляції), 24,7 млн. дол. США і 354 тис. німецьких марок [3].

Лише після цього держава, переставши виконувати роль «стороннього спостерігача», почала активно втручатись у зазначені процеси. Передусім це виразилось у прийнятті на початку 2000-х рр. низки нормативно-правових актів (включаючи Закон від 12 липня 2001 р. «Про фінансові послуги та державне регулювання фінансових послуг»), які окреслили більш-менш чіткі правові рамки діяльності суб'єктів небанківського фінансового ринку, а також передбачили механізми нагляду за діяльністю відповідних установ та їх відповідальність за порушення приписів регулятивного законодавства. Важливим кроком у напрямі протидії створенню і функціонуванню фінансових пірамід стало, серед іншого, ухвалення 5 квітня 2001 р. чинного Кримінального кодексу України (далі – КК України), яким було передбачено відповідальність за найбільш суспільно небезпечні прояви порушень законодавства у сфері діяльності небанківських фінансових установ (передусім мається на увазі ч. 2 ст. 202, яка первісно мала назву «Порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю»).

Вжитий державою комплекс заходів і пов'язана з цим активізація діяльності правоохоронних органів дали підстави багатьом фахівцям (у т. ч. одному зі співавторів цієї статті [4, с. 59]) висловити сподівання на те, що нова «пірамідална» хвиля Україну не накриє. Проте, час довів, що цим оптимістичним очікуванням не судилося збутися, і вже з середини 2000-х рр. діяльність фінансових пірамід відроджується з новою силою.

Прикро, але бізнес на фінансових пірамідах продовжується і «процвітає». Чого варті лише гучні приклади з фінансовою установою «King's Capital», під час діяльності якої в період з травня 2006 р. по листопад 2008 р. 13 осіб шляхом обману заволоділи коштами майже 3,5 тис. громадян на загальну суму більше 140 млн. грн. [5], а також зі створеною Р. Флетчером компанією «Глобальна система тренінгів», наслідком діяльності якої в 2007–2008 рр. стало ошукування більше 3 тис. громадян на загальну суму близько 60 млн. грн. [6]. А зовсім нещодавно (наприкінці 2016 р.) у вітчизняних ЗМІ з'явилась інформація про затримання трьох організаторів фінансової піраміди ТОВ «Хелікс Кепітал Україна». За попередніми оцінками слідства, від діяльності цієї структури постраждало більше 100 громадян, яким були завдані збитки на суму понад 100 млн. грн. [7; 8].

У зв'язку з тим, що процеси приватизації з використанням приватизаційних майнових сертифікатів завершилися, протестується зниження активності трастів. За даними

Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг в Україні (далі – Нацкомфінпослуг (до 23 листопада 2011 р. – Держкомфінпослуг)), станом на 31 грудня 2015 р. було зареєстровано лише два довірчі товариства [9, с. 13]. Але з цього не слід робити поспішні висновки про те, що у зв'язку зі згортанням приватизаційних процесів істотно знизився і ступінь криміногенного потенціалу відносин у сфері довірчої власності. Адже приватизаційні цінні папери – не єдиний предмет договору з надання довірчих послуг; трасти можуть здійснювати представницьку діяльність щодо будь-яких цінних паперів (у т. ч. акцій), коштів і документів, що засвідчують право власності довірителя, й акумулювати значні за розміром пакети акцій, оскільки на них не поширюються обмеження, передбачені для інвестиційних фондів, компаній та інститутів спільного інвестування [10, с. 220].

Враховуючи такі значні капіталооборотні можливості довірчих товариств, електронний бездокументарний облік корпоративних прав і ступінь розвитку сучасних інформаційних технологій, зловживання 90-х років минулого століття за відсутності належного організаційного, функціонального та правового контролю починають отримувати «друге дихання». Зокрема, сьогодні в мережі Інтернет відбувається масова розсилка рекламної кореспонденції (спаму), що містить пропозиції з надання послуг із захисту активів із використанням іноземного елемента (офшорні та оншорні компанії, трасти) [11]. Під приціл спамерів насамперед потрапляють електронні адреси представників малого та середнього бізнесу, які займаються зовнішньоекономічною діяльністю. Таким чином, проблема функціонування трастів сьогодні постає в новому образі вже із залученням іноземного елемента. Тобто якщо в 90-х роках ХХ століття трасти створювалися на території України і тому підпадали під контроль компетентних органів, то сьогодні здійснюються спроби реалізовувати шахрайські схеми на міжнародному рівні з-за меж України з перебуванням поза полем зору вітчизняних правоохоронців.

При цьому в Україні на законодавчому рівні забороняються як такі, що вводять в оману, утворення, експлуатація або сприяння розвитку пірамідалних схем, коли споживач сплачує за можливість одержання компенсації за рахунок залучення інших споживачів до такої схеми, а не за рахунок продажу або споживання продукції (п. 7 ч. 3 ст. 19 Закону від 12 травня 1991 р. «Про захист прав споживачів»). Водночас наше законодавство не містить визначення поняття фінансової піраміди, а тому вказане положення закону може застосовуватися судами хіба що при розгляді цивільних справ про визнання недійсними правочинів, вчинених із використанням пірамідалних схем.

У пропонованій увазі читача статті ми спробуємо розібратись: 1) чому в Україні, незважаючи на вказану законодавчу заборону, і досі продовжують створюватись і діяти фінансові піраміди; 2) чому в ситуацію, яка склалась, кримінальний закон «втручається» не надто активно; 3) внесення яких змін він потребує задля поліпшення механізму протидії відповідним зловживанням.

Фінансові піраміди і законодавство про захист прав споживачів. Деякі фахівці пояснюють неможливість застосування норм Закону «Про захист прав споживачів» для припинення діяльності фінансових пірамід двома причинами: 1) громадяни, які вносять у піраміди власні кошти, не вважаються споживачами; 2) піраміди працюють без реєстрації юридичної особи або фізичної особи – підприємця [12]. Із такою аргументацією, однак, варто погодитись лише частково. Зокрема, спираючись на положення Закону «Про захист прав споживачів», можна оспорювати тезу про невизнання споживачами тих, хто вносить у піраміди свої кошти. Згідно з п. 22 ч. 1 ст. 1 цього Закону споживачем є фізична особа, яка придбавася, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продук-

цію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника, а в п. 19 ч. 1 ст. 1 згаданого Закону розкривається поняття «продукція» – це будь-який виріб (товар), роботу чи послуга, що виготовляються, виконуються чи надаються для задоволення суспільних потреб. Як бачимо, продукцією є будь-яка послуга, і жодних приписів (застережень) стосовно того, що сфера дії Закону «Про захист прав споживачів» не розповсюджується на фінансові послуги, у ньому немає. Своєю чергою, в п. 5 ч. 1 ст. 1 Закону «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», однією з цілей ухвалення якого проголошується захист інтересів споживачів фінансових послуг, такі послуги визначаються як операції з фінансовими активами, що здійснюються в інтересах третіх осіб за власний рахунок чи за рахунок цих осіб, а у випадках, передбачених законодавством, – і за рахунок залучених від інших осіб фінансових активів, з метою отримання прибутку або збереження реальної вартості фінансових активів.

Ураховуючи суть діяльності фінансових пірамід, можемо констатувати, що вони «надають» саме фінансові послуги. А за результатами аналізу наведених правових норм вибудовуємо такий логічний ланцюг: фінансові піраміди пропонують громадянам фінансові послуги; фінансові послуги є продукцією; споживачем є особа, яка придбаває продукцію. На підставі цього робимо проміжний висновок про те, що громадян, які роблять внески у фінансові піраміди, слід вважати споживачами, а тому на них має розповсюджуватись дія Закону «Про захист прав споживачів». При цьому ми погоджуємося з думкою про те, що, враховуючи специфіку фінансових послуг, у законодавстві мало б бути закріплено окреме поняття «споживач фінансових послуг», відсутність якого ускладнює ефективну взаємодію між споживачами фінансових послуг і Нацкомфінпослуг [13, с. 179].

Лише частково можна погодитись і з твердженням про те, що піраміди працюють без реєстрації юридичної особи або фізичної особи – підприємця. Справді, значна кількість сучасних фінансових пірамід (в основному це так звані Інтернет-піраміди, про особливості діяльності яких йтиметься нижче) функціонують без реєстрації, що не дає змоги визнавати їх виконавцями надання фінансових послуг, якими відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону «Про захист прав споживачів» можуть бути визнані лише суб'єкти господарювання. Водночас аналіз судової практики засвідчує, що в багатьох випадках організатори фінансової піраміди забезпечують її функціонування за допомогою офіційно створених суб'єктів господарювання, у т.ч. кредитних спілок.

Так, вироком Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області К. було засуджено за ч. 4 ст. 190 КК України. Серед іншого, у цій кримінальній справі суд встановив, що К., маючи умисел на заволодіння чужим майном, організував злочинну групу з метою створення та реєстрації кредитної спілки з надання різного роду фінансових послуг, включаючи залучення внесків (вкладів) членів кредитної спілки на депозитний рахунок, шляхом підроблення установчих документів кредитної спілки з подальшим веденням діяльності такої спілки з метою залучення депозитних коштів вкладників та їх привласнення [14].

Той факт, що частина кредитних спілок у сьогоденній Україні працює за схемою фінансової піраміди, є загальноновизнаним [15; 16; 17; 18]. Так, у Звіті Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України (далі – ВРУ) з питань розслідування обставин та причин сучасного стану в системі кредитної кооперації, затвердженому рішенням цієї Комісії від 22 грудня 2010 р. № 5, вказувалось на необхідність виведення з ринку «фінансових пірамід, що діють під дахом кредитних спілок» [19].

Рідше, але зустрічаються в судовій практиці випадки створення для прикриття діяльності фінансових пірамід приватних підприємств. Наприклад, Жовтневим районним судом м. Запоріжжя встановлено, що 3 травня 2001 р. Т. був зареєстрований приватним підприємцем в Чернігівській РДА Запорізької області і взятий на облік як платник єдиного податку, а 10 січня 2007 р. в Ленінській РДА м. Запоріжжя зареєстровано ПП «Р. та Ч.», в якому Т. виступив як єдиний засновник і директор і в установчих документах якого надання фінансових послуг не фігурувало. У ході ведення господарської діяльності у Т. виник намір на заволодіння чужим майном шляхом обману жителів м. Запоріжжя. З цією метою Т. розмістив оголошення про укладення договорів позики грошових коштів з приватними особами з гарантійними зобов'язаннями про стовідсоткове повернення суми основного боргу і відсотків, використовуючи спеціально створене для цього ПП як гарант. Після залучення максимальної кількості осіб і заволодіння їхніми грошовими коштами з метою приховування своєї незаконної діяльності та уникнення кримінальної відповідальності Т. оголосив про банкрутство очолюваного ним ПП шляхом подання відповідної заяви до Господарського суду Запорізької області. Районний суд розцінив часткову виплату Т. потерпілим відсотків за договорами позики як умисні дії з метою підтримання фінансової піраміди, що в сукупності з іншими з'ясованими обставинами стало підставою для визнання Т. винуватим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 190 КК України [20].

Зазначимо, що фінансові піраміди можуть діяти під прикриттям і таких фінансових установ, як страхові компанії, довірчі товариства, інвестиційні фонди, а також інших організацій – клубів «за інтересами», релігійних або благодійних організацій тощо.

Проте, навіть у випадку належної реєстрації відповідного суб'єкта споживачам його фінансових послуг навряд чи варто розраховувати на захист своїх прав за допомогою положень Закону «Про захист прав споживачів». Річ у тім, що, забороняючи використання пірамідальних схем, цей Закон не містить більш-менш дієвих механізмів захисту прав споживачів фінансових послуг від такого виду нечесного підприємництва, крім: 1) можливості визнання відповідних правочинів недійсними (абз. 1 ч. 6 ст. 19), що, як засвідчує аналіз судової практики, лише в поодиноких випадках сприяє поверненню внесків ошуканих інвесторів; 2) загальної декларативної вказівки на те, що суб'єкти господарювання, їх працівники несуть відповідальність за нечесну підприємницьку практику згідно із законодавством (абз. 2 ч. 6 ст. 19).

До слова, та обставина, що пірамідальні структури часто провадять свою діяльність під виглядом легальних структур – інвестиційних компаній, довірчих товариств, кредитних спілок тощо, значно ускладнює оцінку дій їх організаторів і функціонерів як недобросовісної підприємницької практики. Крім того, сучасні «мавроді» нерідко включають у пірамідальні схеми товари або послуги (як правило, це біодобавки, косметика, інші товари широкого вжитку, послуги рекрутингових агентств), що дозволяє їм створювати вигляд легальної підприємницької діяльності (нібито хтось щось виробляє і продає), реєструватися у встановленому законом порядку, укладати зі своїми клієнтами/працівниками/розповсюджувачами договори і навіть сплачувати податки [21]. Однак у більшості випадків чи не єдиними покупцями «продукції» таких компаній є самі ж учасники піраміди, для яких внеском у таку піраміду є здійснення відповідної покупки.

Сьогоднішня практика кваліфікації дій організаторів фінансових пірамід. У контексті сказаного (за продемонстрованої нездатності забезпечити ефективний захист прав споживачів фінансових послуг від діяльності фінансових пірамід за допомогою положень Закону «Про захист прав споживачів») у нас виникло питання, яка ж

кримінально-правова оцінка повинна даватися подібним різновидам нечесного підприємництва.

Відповідаючи на нього, згадаємо підготовлене ще в 1999 р. Верховним Судом України (далі – ВСУ) Узагальнення судової практики в кримінальних справах про злочини посадових осіб довірчих, страхових товариств та інших небанківських структур, які залучали кошти населення. Упорядники цього документа (О.С. Панєвін, П.П. Андрушко) за ст. 143 КК УРСР 1960 р. як шахрайство пропонували кваліфікувати дії посадових осіб, засновників, учасників підприємницьких структур, коли умисел винних був направлений на залучення коштів громадян з метою їх привласнення, в т. ч. у випадках, коли вони діяли від імені підприємницької структури і прикривали свою злочинну діяльність оформленням відповідних документів (договорів), видачею корінців прибуткових ордерів чи квитанцій на одержання коштів тощо. Відзначалось також, що особа, яка перебуває в трудових відносинах із підприємницькою структурою і за своїми функціональними обов'язками зобов'язана здійснювати операції із залученими коштами чи контроль за такими операціями, у разі викрадення нею одержаних від громадян коштів підлягає відповідальності залежно від суми викрадених коштів за ст. 84 або ст. 86-1 КК УРСР 1960 р. як за розкрадання колективного майна шляхом привласнення, розтрати або зловживання посадовим становищем [22]. Вироблені майже 20 років тому підходи щодо кваліфікації аналізованих дій сприймаються і сучасною правозастосовною практикою.

Так, Білгород-Дністровським міськрайонним судом Одеської області встановлено, що в період з червня по серпень 2012 року Н., достовірно знаючи, що всеукраїнська громадська організація «Ми маємо мрії» не зареєстрована в установленому законом порядку та не має відповідних ліцензій на надання фінансових послуг, через мешканців м. Білгород-Дністровський і ЗМІ розповсюджувала відомості про те, що ця організація приймає вклади від населення з нарахуванням із подальшою виплатою відсотків закладами, або вклади в пірамідалні схеми у розмірі 4 тис. грн. з подальшою виплатою 40 тис. грн. чи можливістю замовлення автомобіля за вказану суму. При цьому Н., діючи умисно, не маючи документів, які б дозволяли займатися вказаною діяльністю, в червні 2012 р. отримала від потерпілої Ч. грошові кошти в сумі 16 тис. грн., запевняючи останню, що через певний час поверне їй вклад із нарахованими відсотками. Заволодівши грошима З., Н. розпорядилася ними на власний розсуд, чим спричинила потерпілій матеріальні збитки на вказану суму. З урахуванням сказаного та інших подібних епізодів дії Н. суд кваліфікував за ч. 3 ст. 190 КК України [23].

Подібним чином Хмельницький міськрайонний суд Вінницької області кваліфікував дії Ч., яка в 2012 р. отримувала внески громадян для вкладання їх у фінансову піраміду «МММ-2011». Зокрема, судом було встановлено, що в січні 2012 р. у м. Хмельник Ч., зловживаючи довірою Р., що виразилось в обіцянці вкладення її коштів у фінансову структуру та отримання відповідних дивідендів, заволоділа коштами потерпілої у сумі 5 тис. грн. Крім того, в березні 2012 р. Ч., так само зловживаючи довірою В., заволоділа коштами потерпілої в сумі 30 тис. грн. Ч. було визнано винуватою у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 190 КК України [24].

Стосовно організаторів однієї з найбільш масштабних фінансових пірамід, які діяли в Україні останнім часом, – згаданого вище ТОВ «Хелікс Кепітал Україна» – слідчими було відкрито кримінальне провадження за ч. 4 ст. 190 КК України (шахрайство, вчинене в особливо великих розмірах) [7]. До речі, у Нацкомфінпослуг компанія ТОВ «Хелікс Кепітал Україна» не була зареєстрована як фінансова установа, що може залучати інвестиційні кошти клієнтів [25].

При цьому слід пам'ятати, що для кваліфікації привласнення організаторами фінансових пірамід коштів

вкладників важливе значення має момент виникнення в суб'єкта умислу на заволодіння коштами. У кримінальному праві ustalеним є положення про те, що отримання майна з умовою виконання зобов'язання може бути кваліфіковане як шахрайство лише в тому разі, коли винна особа ще в момент заволодіння цим майном мала на меті його привласнити, а зобов'язання – не виконувати (абз. 1 п. 18 постанови Пленуму ВСУ від 6 листопада 2009 р. № 10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності»). Вважається, що у подібних випадках винна особа укладає той чи інший цивільно-правовий договір (кредитний, купівлі-продажу, оренди, комісії, довічного утримання тощо) для того, щоб приховати справжній характер своїх дій, спрямованих на незаконне і безоплатне заволодіння чужим майном. Тобто має місце обман у намірах – обман щодо тих цілей, на які планується використати майно, отримане на підставі цивільно-правового договору. Наявність формальних (навіть належним чином оформлених) цивільно-правових або господарсько-правових відносин, за допомогою яких суб'єкт прагне завуалювати свій злочинний умисел, за наявності підстав не повинна бути перешкодою для оцінки скоєного як злочину, передбаченого ст. 190 КК України. Умисел заволодіти майном у шахрая виникає до моменту передачі йому майна, що не характерно для привласнення і розтрати. У тих випадках, коли буде доведено, що умисел на заволодіння коштами, переданими на підставі відповідних договорів, в організаторів фінансової піраміди виник вже після передачі внесків, відповідні діяння мають кваліфікуватися не за ст. 190, а за ст. 191 КК України.

Як вже відзначалось, на початкових етапах діяльності фінансової піраміди злочинці нерідко створюють різноманітні суб'єкти господарювання або набувають права на управління ними, при цьому використовуючи фіктивні суб'єкти господарювання, зареєстровані на підставних осіб, які втратили свої паспорти, перебувають у місцях позбавлення волі, душевнохворих або таких, які виїхали на постійне місце проживання за кордон. Метою таких дій є: використання організаційно-правового статусу суб'єкта господарювання для імітації легальної фінансово-господарської діяльності; легалізація злочинної групи в ринковому середовищі певного регіону (країни, міста); можливість доступу до господарських і фінансових інструментів (відкриття банківських рахунків, укладання господарських угод, оренда офісних приміщень тощо) [26, с. 45–46]. У цих випадках дії винних необхідно додатково кваліфікувати за ст. 205 КК України (незаконна діяльність, прикрити яку прагнуть особи, винні у фіктивному підприємстві, може полягати, серед іншого, в залученні коштів фізичних та (або) юридичних осіб з їх подальшим використанням у власних інтересах), а за наявності підстав – за іншими нормами КК України.

Таким чином, складається враження, що на практиці не виникає особливих проблем із кримінально-правовою оцінкою дій організаторів фінансових пірамід (зокрема тих, які залучають кошти населення з метою їх подальшого привласнення). Але чи дозволяє це стверджувати, що в Україні на сьогодні існує належний кримінально-правовий механізм захисту прав споживачів фінансових послуг? Переконані в тому, що ні, і ось чому.

Проблеми, пов'язані з кримінально-правовою оцінкою дій організаторів фінансових пірамід, і можливі шляхи їх розв'язання. Економісти звертають увагу на те, що визначальною характеристикою фінансової піраміди є циклічний характер її існування [27, с. 106–107; 28, с. 531–554]. При цьому відповідний цикл охоплює два типових етапи – розвиток фінансової піраміди (проміжний етап) та її крах (кінцевий етап). Хоч останній може бути невідомий наперед, його настання детерміноване природою фінансової піраміди, об'єктивно обмеженою кола втягнутих у неї осіб, що передбачає наявність певної кількості осіб, які

перебувають на нижніх щаблях піраміди і неминуче зазнають майнових збитків у вигляді як прямої дійсної шкоди, так і втраченої вигоди. Саме ця ознака, як і те, що в системі фінансової піраміди відбувається отримання доходів певними особами без створення доданої вартості, відрізняє діяльність фінансових пірамід від діяльності законослухняних підприємств, банків, пенсійних фондів тощо, ризик дефолту яких також існує, але фінансовий крах не детермінований [27, с. 106–107; 29, с. 374–375; 30, с. 168; 31; 32; 33, с. 374]. Виявляється, наприклад, що з одинадцяти найвідоміших фінансових пірамід 1990–2010 рр. три проіснувало понад 10 років, п'ять – понад 3 роки; середній період життя фінансової піраміди в Україні становить 1–2 роки [34].

Постає питання: на якому етапі діяльності фінансової піраміди у правоохоронних органів з'являється можливість встановлення умислу організаторів відповідних структур на привласнення грошових коштів вкладників? Мусимо визнати (і цей висновок узгоджується з викладеними вище судовими рішеннями), що на етапі розвитку фінансової піраміди такий умисел довести фактично неможливо, у зв'язку з чим дії її організаторів не можуть кваліфікуватись як замах чи навіть як готування до шахрайства (не кажучи вже про привласнення або розтрату). Така можливість з'являється лише на фінальному етапі діяльності фінансових пірамід – на етапі краху, коли в компанії, що не інвестувала зібрані кошти, не залишається грошей ні на виплату дивідендів, ні на повернення внесків, що і стає приводом для звернення вкладників за допомогою до правоохоронних органів. При цьому, як слушно зазначається в літературі, на фінальному етапі діяльності піраміди її організатори, за загальним правилом, зникають чи констатують фінансову неспроможність, а тому інвестори залишаються або з нічим, або зі знеціненими фінансовими інструментами, або з непотрібним товаром [28, с. 534; 35, с. 172–173].

Показовим у вказаному аспекті є такий випадок. У відповідь на претензії ошуканих інвесторів, які вклали в «елітний» Миколаївський бізнес-клуб по 2 тис. дол. США, організатори цієї піраміди заявили, що на внесені в гроші вкладникам надавав товар. Під останнім малися на увазі дисконтні картки, які давали їхнім власникам знижку на певні товари та послуги – щось на зразок квитків у бізнес-клас на міжнародних авіалініях чи знижок у столичному нічному клубі, де завдяки картці власник може випити чашку кави, скажімо, за 40 грн., а не за 60 грн. При цьому дисконтні картки є справжніми, і за ними дійсно можна було отримати знижку [36].

Незважаючи на викладене вище, деякі експерти стверджують, що в Україні існують достатні законодавчі (зокрема, кримінально-правові) можливості для боротьби з фінансовими пірамідами. Так, свого часу колишній міністр економіки України В.І. Суслів заявляв, що ефективну кримінально-правову протидію діяльності фінансових пірамід мала б забезпечувати «наявна у КК України стаття за фінансове шахрайство» [37]. Але з таким твердженням погодитись складно.

По-перше, ні в чинному на сьогодні, ні в діючому на момент згаданого висловлювання (2013 р.) кримінальному законі немає і не було окремої норми про «фінансове шахрайство». Натомість у КК України є ст. 222 «Шахрайство з фінансовими ресурсами», яка не стосується досліджуваної проблематики, і ст. 190 «Шахрайство», яка, як вже зазначалось, може бути застосована лише згодом – на етапі краху фінансової піраміди та неповернення вкладених у неї внесків. По-друге, навіть за умови існування гіпотетичної і присвяченої фінансовому шахрайству кримінально-правової заборони для її застосування потрібно доводити наявність умислу організаторів фінансової піраміди на привласнення коштів вкладників у майбутньому. І це при тому, що будівництво нових пірамідальних

структур ведеться з урахуванням попередніх помилок і міжнародного досвіду таким чином, щоб майбутнім клієнтам було складно довести в суді злий умисел з боку їх організаторів [38].

Фактично єдине, що можна інкримінувати організаторам фінансових пірамід до моменту настання їхнього краху, – це ст. 166-8 КУпАП «Порушення порядку зайняття діяльністю з надання фінансових послуг» (вказане діяння з «легкої руки» законодавця було декриміналізовано в 2011 р.).

Таким чином, на сьогодні в Україні склалась парадоксальна ситуація, коли осіб, котрі створюють фінансові піраміди, тобто вчиняють дії, які а ргіоі рано чи пізно закінчуються неповерненням грошових коштів і завданням майнової шкоди (і не лише її) вкладникам, проблематично притягнути до кримінальної відповідальності до настання краху піраміди. З урахуванням, зокрема, того, що у справах подібної категорії на цьому завершальному етапі вдається відшкодувати не більше чверті збитків [39] (інколи наводиться і менший показник – 10–15% [40]), мусимо констатувати, що чинний кримінальний закон нездатний виконувати одне зі своїх основних завдань, задекларованих у ч. 1 ст. 1 КК України, – забезпечити охорону прав людини і громадянина (у нашому випадку – споживачів фінансових послуг) від такого різновиду суспільно небезпечної поведінки, як організація фінансових пірамід.

Для виходу з цієї сумної ситуації не потрібно «винаходити велосипед», а слід реалізувати ті пункти законопроектної роботи, які були визначені при укладенні Коаліційної угоди, коли одним із пріоритетних напрямів реформування фінансового сектору визнавалась необхідність запровадження ефективних механізмів запобігання створенню та діяльності фінансових пірамід (п. 1.5 розділу X «Реформа фінансового сектору» Коаліційної угоди) [41]. У Плані законодавчого забезпечення реформ в Україні, схваленому постановою ВРУ від 4 червня 2015 р., було передбачено, серед іншого, розроблення і прийняття закону про заборону фінансових пірамід в Україні і встановлення кримінальної відповідальності за організацію або сприяння діяльності фінансових пірамід.

Звичайно, для створення таких механізмів ВРУ потрібно здійснити кваліфіковану нормотворчу діяльність, потенційні результати якої приблизно окреслені в Комплексній програмі розвитку фінансового сектору України до 2020 р., затвердженій постановою Правління НБУ від 18 травня 2015 р. № 391. У цьому документі можливість посилення захисту прав споживачів фінансових послуг та інвесторів пов'язується з необхідністю: 1) внесення змін до низки нормативно-правових актів – законів «Про захист прав споживачів», «Про споживче кредитування», «Про інститути спільного інвестування» тощо; 2) ухвалення спеціального Закону «Про заборону фінансових пірамід в Україні», покликаного створити нові інструменти захисту прав споживачів та інвесторів фінансового сектору (за задумом авторів Програми, такий Закон мав бути прийнятий ще в 2015 р.); 3) внесення таких змін до КК України, ухвалення яких змогло б забезпечити підвищення ефективності протидії відповідним зловживанням у фінансовому секторі.

Закономірно постає питання про формат змін, вказаних у п. 3. Ураховуючи очевидну суспільну небезпеку діяльності організаторів фінансових пірамід, перманентно направленої на заподіяння значних збитків невизначеному колу осіб, вважаємо, що злочинним слід визнавати сам факт створення фінансової піраміди. Цей крок сприяв би усуненню існуючої законодавчої прогалини, утвореної внаслідок помилкової декриміналізації порушення порядку зайняття діяльністю з надання фінансових послуг, і дозволив би правоохоронним органам давати кримінально-правову оцінку поведінці організаторів фінансових пірамід, не очікуючи «краху» останніх. Постають, щоправ-

да, набагато складніше питання – про зміст відповідної кримінально-правової заборони та про її місцезнаходження в системі Особливої частини КК України.

Відповідаючи на ці питання, перш за все, маємо відзначити, що в Україні вже не один рік лунають подібні до обстоюваного нами заклики до криміналізації такого діяння, як створення фінансової піраміди (надалі для уникнення повторів стосовно фінансових пірамід будемо паралельно вживати як синонімічні терміни «створення» та «організація»). Розглянемо, яким чином питання оформлення кримінально-правової заборони щодо організації фінансових пірамід вирішувалось авторами відповідних законодавчих ініціатив.

Аналіз здобутків законопроектної роботи. Ще в 2006 р., тобто до виключення з КК України ст. 202 про відповідальність за порушення порядку зайняття господарською діяльністю та діяльністю з надання фінансових послуг, у ВРУ був зареєстрований законопроект № 2540 «Про внесення доповнень до КК України щодо встановлення відповідальності за організацію та проведення незаконних лотерей, розіграшів та інших азартних ігор та створення фінансових пірамід» (далі – законопроект № 2540). Одним із наслідків його ухвалення мало стати доповнення КК України статтею 190-1 «Організація ігор по ланцюгу – фінансових пірамід», однак 21 березня 2007 р. згаданий проект було відкликано. У висновку Головного науково-експертного управління (далі – ГНЕУ) Апарату ВРУ на законопроект № 2540 стверджувалось, зокрема, що дії, відповідальність за вчинення яких пропонувалось встановити у ст. 190-1, можуть кваліфікуватись за ст. 190 КК України як шахрайство [42, с. 92–93].

Із часом діяльність фінансових пірамід еволюціонувала, набувши нових, більш небезпечних і витончених форм, пов'язаних передусім із бурхливим розвитком телекомунікаційних технологій, використання яких ще більше ускладнило можливість реалізації кримінальної відповідальності стосовно осіб, які організовували діяльність відповідних структур. На зміну існуючим у 1990-х та початку 2000-х рр. формам фінансових пірамід, що здебільшого діяли за «схемою Понці», в яких люди особисто приносили та передавали з рук в руки грошові кошти і підписували письмові договори, прийшли «Інтернет-піраміди», які дозволяють охопити велику кількість користувачів мережі за відсутності психологічного контакту з ними, діють анонімно, швидко розповсюджують інформацію і для участі в яких найчастіше необхідно просто переказати гроші на рахунок представника без жодних договорів [43; 44, с. 41]. При цьому такі піраміди існували (існують) без «прикриття» юридичної особи (фізичної особи – підприємця), а тому їхня діяльність знаходиться поза сферою застосування Закону «Про захист прав споживачів». Реакцією депутатського корпусу на ці тренди стало розроблення протягом 2011 р. одразу двох окремих законопроектів, які переслідували одну мету, – формування такого правового простору, в якому не змогли б створюватись та функціонувати новітні фінансові піраміди.

29 вересня 2011 р. народні депутати України О.Б. Фельдман та О.А. Гейман внесли на розгляд ВРУ законопроект № 9232 «Про внесення змін до Закону України «Про телекомунікації» (щодо унеможливлення діяльності на території України віртуальних фінансових пірамід)» (далі – законопроект № 9232). Метою законопроекту проголошувалась протидія «Інтернет-пірамідам». Обґрунтовуючи необхідність ухвалення законопроекту, його розробники посилались на відновлення діяльності на території України найвідомішої фінансової піраміди, що діяла на території колишнього СРСР, – «МММ».

Нагадаємо, що, отримавши в 2011 р. нову назву («МММ-2011»), ця організація пропонувала вкладникам придбати віртуальну валюту МАВРО та розмістити її на депозит; обмінний курс купівлі та продажу валюти

подавався на сайті системи і змінювався щовівторка та четверга. Продаж цієї валюти здійснювався спеціально підготовленими представниками піраміди. Як відзначали фахівці, по суті кожен з учасників «МММ-2011» ставав співучасником злочину, а от сам злочин довести було досить складно через неможливість застосування норми КК про шахрайство [43].

До речі, у згаданому вище рішенні Хмельницького міськрайонного суду у Вінницькій області у справі Ч., яка обвинувачувалась у сприянні діяльності фінансової піраміди «МММ», описувалась подібна ситуація. Суд встановив, що Ч. не лише агітувала інших осіб щодо вигідності вкладення коштів у компанію «МММ», а й сама була учасником відповідної фінансової піраміди та, як і інші особи, вкладала свої грошові кошти з метою отримання дивідендів. Зважаючи на інші обставини справи (зокрема, на те, що потерпілі передавали кошти безпосередньо Ч., а не перераховували їх до відповідної фінансової структури), Ч. все ж була засуджена за ч. 2 ст. 190 КК України [24].

Не дивлячись на наявність подібних судових рішень, у пояснювальній записці до законопроекту № 9232 загалом справедливо вказувалось на нездатність правоохоронних органів припинити діяльність і, тим більше, запобігти виникненню подібних фінансових пірамід, які функціонують без створення юридичної особи і навіть не знаходяться на території України. Саме через це автори законопроекту наполягали на внесенні змін не до КК України, а до Закону «Про телекомунікації». Зокрема, ч. 1 його ст. 39 пропонувалось доповнити новим п. 18-1, який мав зобов'язати операторів телекомунікацій на підставі рішення суду обмежувати доступ своїх абонентів до ресурсів, через які здійснюється діяльність з надання фінансових послуг без ліцензії. На думку розробників законопроекту, лише такі дії могли б забезпечити унеможливлення ошукування громадян України через фінансові піраміди, що діють через Інтернет-ресурси.

Однак парламентські експерти можливість протидії фінансовим пірамідам за допомогою новел, про які йшлося у законопроекті № 9232, оцінили критично. Серед іншого, вказувалось на те, що реалізувати на практиці відповідну ініціативу навряд чи можливо з технічних причин, адже доступ до ресурсу, який знаходиться в мережі Інтернет (попри блокування доступу до нього національним операторами та провайдерами телекомунікацій), буде можливий із застосуванням проксі-серверів – служби, яка дозволяє анонімно переглядати інтернет-контент. Зазначалось також, що власник забороненого контенту має можливість створити будь-яку кількість аналогічних («дзеркальних») ресурсів за іншими доменними адресами або в іншому домені із використанням послуги хостингу на території будь-якої держави. З подібних мотивів скептично оцінили розглядувану законодавчу ініціативу й інші фахівці: «У названому законопроекті немає сенсу тому, що мова повинна йти не про те, щоб закрити ці Інтернет-ресурси, бо це лише один з кроків. Закрили одне, виникне інше, люди знайдуться, організації знайдуть інші шляхи, яким чином притягнути людей... головною передумовою безпешкодної діяльності фінансових пірамід в Україні була і є «відсутність норми, яка б забороняла в Україні діяльність організації, яка надає фінансові послуги без ліцензії» [46]. Врешті-решт народні депутати України, сприйнявши рекомендації фахівців, відхилили законопроект № 9232.

17 листопада 2011 р. до ВРУ надійшов законопроект № 9476 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження електронних грошей та запобігання створенню фінансових пірамід» (далі – законопроект № 9476). При цьому, декларуючи фактично ті ж цілі, які проголошувалися й авторами попереднього документа, розробник законопроекту № 9476 (народний депутат України С.А. Терьохін) запропонував принципово інші механізми їх досягнення. Вирішення проблеми за-

побігання створенню фінансових пірамід у віртуальному просторі вбачалось, перш за все, у врегулюванні відносин із використанням електронних грошей. Задля цього ініціатор законопроекту пропонував внесення низки змін до законів України – «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» тощо. На відміну від розробників законопроекту № 9232, С.А. Терьохін вважав, що створення ефективного механізму протидії діяльності фінансових пірамід вимагає внесення певних змін і до КК України. Зокрема, у диспозиціях статей 190 і 222 пропонувалося додати слова «у тому числі шляхом створення фінансової піраміди».

Проте, і цей законопроект не знайшов підтримки з боку парламентських експертів. У висновку ГНЕУ Апарату ВРУ на нього відзначалось, що регулювання на рівні закону діяльності щодо електронних грошей (е-грошей) та запобігання створенню фінансових пірамід є двома різними питаннями, врегулювання яких в одному законі недоцільно. Крім того, констатувалося, що якщо правове регулювання застосування е-грошей у законопроекті визначено більш докладно, то питання запобігання створенню фінансових пірамід – поверхово. Щодо ініційованих змін до КК України, то експерти звертали увагу на те, що в тексті законопроекту пропонувалося внесення змін до ст. 222 КК України «Шахрайство з фінансовими ресурсами», хоч, як це випливає з порівняльної таблиці до законопроекту, С.А. Терьохін виступав за зміну ст. 222-1 КК України «Маніпулювання на фондовому ринку». У підсумку ВРУ, сприйнявши рекомендації парламентських експертів і Комітету ВРУ з питань фінансів, банківської діяльності, податкової та митної політики, які зробили висновки про те, що проект потребує техніко-юридичного доопрацювання і, крім того, відповідних ґрунтовних висновків НБУ та КМУ, направила законопроект на повторне перше читання і для доопрацювання.

24 грудня 2012 р. до ВРУ надійшов доопрацьований законопроект № 1159, який був поданий С.А. Терьохінім і мав аналогічну законопроекту № 9476 назву. Про рівень проведених «доопрацювань» красномовно свідчив той факт, що новий законопроект фактично дублював положення свого попередника і так само містив визначення «електронних грошей», «емітента е-грошей», «емісії е-грошей» тощо, хоч на момент його подання обіг електронних платіжних засобів вже був законодавчо врегульований (зокрема, удосконаленим Законом «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні»). Враховуючи те, що автор законопроекту не врахував і жодних інших зауважень (зокрема, щодо згаданих розбіжностей між текстом законопроекту і підготовленою порівняльною таблицею змін до КК України), розглядуваний законопроект був остаточно відхилений.

2 квітня 2013 р. на розгляд ВРУ вноситься підготовлений Нацкомфінпослуг законопроект № 2700 «Про заборону фінансових пірамід в Україні» (далі – законопроект № 2700), який є останньою на момент написання цієї статті спробою законодавчої заборони фінансових пірамід. Автори законопроекту також апелювали до того, що Закон «Про захист прав споживачів» є нездатним протидіяти діяльності фінансових пірамід, оскільки, по-перше, на практиці діяльність фінансових пірамід здійснюється без реєстрації, і, по-друге, фізичних осіб, які вносять свої кошти до фінансової піраміди, не можна вважати споживачами у тому значенні, яке використовується в Законі «Про захист прав споживачів». На думку розробників законопроекту № 2700, ефективній протидії діяльності фінансових пірамід мало б сприяти одночасне 1) прийняття спеціального Закону «Про заборону фінансових пірамід в Україні», в якому буде чітко визначено, які операції з фінансовими

активами слід розцінювати як «пірамідальні», а які – ні; 2) внесення змін до Закону «Про захист прав споживачів»; 3) доповнення КК України статтею 190-1 «Фінансова піраміда», ч. 1 якої передбачатиме відповідальність за одне з трьох діянь – умисне створення умов для фінансової піраміди, пропонування участі в ній або залучення (отримання) фінансових активів за допомогою фінансової піраміди. Однак як парламентські експерти (висновок ГНЕУ Апарату ВРУ від 11 червня 2013 р.), так і інші фахівці висловили низку обґрунтованих, на наш погляд, зауважень стосовно проєктованої ст. 190-1 КК України.

По-перше, констатувалась некоректність назви цієї статті – «Фінансова піраміда», яка явно не відповідає стилю КК України. В останньому назва статті відображає (має відображати) саме діяння, а не обставину (факт), що є його наслідком чи іншою характеристикою. Справді, якщо сприйняти логіку авторів законопроекту № 2700, то в КК України мали б бути статті з назвами на кшталт «Гральний бізнес», «Підакцизні товари», «Порнографічні предмети», «Місця розпусти» тощо.

По-друге, вказувалося на незрозумілість формулювання «створення умов для фінансової піраміди», адже умовами для її існування фактично є лише наявність відкритих поточних рахунків фізичних осіб, а звідси дії кожного банку можуть розцінюватись як такі, що створюють умови для існування піраміди, а це є неприйнятним.

По-третє, висловлювалися сумніви щодо того: 1) чи має таке діяння, як «пропонування участі у фінансовій піраміді», той рівень суспільної небезпеки, який є достатнім для визнання його злочинним. Зокрема, відзначалось, що за вказаного формулювання як злочин можна розцінювати навіть дії чоловіка, який на кухні за чашкою кави пропонує дружині вкласти кошти до такої структури; 2) доцільності криміналізації «отримання фінансових активів за допомогою фінансової піраміди», адже особи-вкладники не лише залучають, а й отримують кошти від фінансових пірамід [46].

Крім того, внесення пропонованих змін до ст. 19 Закону «Про захист прав споживачів» суперечило змісту пояснювальної записки до законопроекту № 2700, оскільки в ній стверджувалося, що норми Закону «Про захист прав споживачів» не можуть бути застосовані до фінансових пірамід через те, що їх організаторами та учасниками є суб'єкти, на яких не поширюється дія вказаного Закону.

Про співвідношення дій з організації фінансової піраміди та шахрайства. Проаналізувавши згадані законопроекти через призму вирішуваних у нашій статті кримінально-правових питань, ми звернули увагу на ту обставину, що, пропонуючи криміналізувати організацію фінансових пірамід, автори законодавчих ініціатив були одностайні в оцінці такого діяння як злочину проти власності – своєрідного різновиду шахрайства. Вочевидь, саме цим слід пояснити пропозиції встановити кримінальну відповідальність за зазначене діяння або в ст. 190-1 (законопроекти № 2540 та № 2700), тобто одразу після ст. 190 КК України «Шахрайство», або безпосередньо у ст. 190 КК України (законопроект № 9476). Погодитись з такими пропозиціями складно.

По-перше, якщо розцінювати створення фінансової піраміди як різновид шахрайства (розроблений С.А. Терьохінім законопроект № 9476), то який у цьому разі сенс в пропонованому уточненні ст. 190 КК України? Насправді ж створюється враження, що, розуміючи принципову відмінність між шахрайством і створенням фінансової піраміди, С.А. Терьохін пропонує доповнити ст. 190 КК України формулюванням «у тому числі шляхом створення фінансової піраміди» лише через те, що не знайшов інших прийнятних варіантів криміналізації аналізованого посягання.

По-друге (і це головне), достатніх підстав вважати створення фінансової піраміди різновидом шахрайства

немає. З цього приводу дослідники резонно відзначають: «хоча з об'єктивної сторони склад створення фінансових пірамід дуже нагадує склад шахрайства, однак за суттю це зовсім різні склади, оскільки при створенні фінансових пірамід відсутній обман чи зловживання довірою з боку їх організаторів, що є обов'язковою ознакою складу шахрайства» (Н.О. Петричко) [47, с. 183]; «створення фінансової піраміди відноситься до цілої низки тих діянь, що не пов'язані із заволодінням чужим майном (тобто не є злочинами проти власності), але механізм яких становлять прийоми обману» (С.М. Князєв) [48].

При цьому не слід забувати і про те, що прийняття внесків у фінансову піраміду може передувати оформлення попередження інвесторів про можливі ризики участі в такій діяльності. Зокрема, подібним прийомом скористались організатори російського фонду «Меркурій», який у 2013–2014 рр. функціонував і на території нашої країни. У п. 17 Положення про роботу цього фонду зазначалося таке. Кожен з учасників програми, приєднуючись до програми і здійснюючи внесок, розуміє і погоджується з тим, що: виплати, передбачені п. 9 цього Положення, здійснюються виключно за рахунок грошових коштів інших учасників; у разі відсутності грошових коштів виплати будуть припинені на невизначений термін [49].

З розглядуваного питання І.А. Клепицький слушно відзначає, що якщо фінансова піраміда організована «сумлінно», а її організатори мають намір по можливості виконувати зобов'язання, то вчинене не утворює складу злочину «шахрайство». У подібних випадках потенційних потерпілих рухає не обман, а бажання збагатіти за рахунок інших; при цьому вони чудово розуміють ризикованість подібної інвестиції, яка, щоправда, компенсується очікуваними надприбутками [35, с. 175–176].

Колишній засновник «МММ» Сергій Мавроді, вийшовши на волю після відбування покарання за шахрайство в особливо великих розмірах, створив на теренах Росії, України та Білорусі нову фінансову піраміду «МММ-2011», згодом реорганізовану в «МММ-2012». При цьому Мавроді з самого початку попереджав, що: «МММ-2011» є фінансовою пірамідою, яка не займається підприємницькою діяльністю та операціями з цінними паперами, не має стосунків із професійними учасниками фондового ринку; виплата відсотків за внесками буде здійснюватися за рахунок припливу нових клієнтів; нікому не гарантується збереження грошей. На думку окремих правоохоронців, цією заявою Мавроді фактично убезпечив себе від притягнення до кримінальної відповідальності за шахрайство [50].

Справді, які б зміни не вносились до ст. 190 КК України, допоки в ній фігуруватиме вказівка на обман чи зловживання довірою як на обов'язкові способи вчинення передбаченого цією статтею злочину, підстав кваліфікувати дії організаторів вказаних «просунутих» утворень як шахрайство не буде. Обов'язковою ознакою шахрайства, як відомо, є добровільність передачі майна чи права на нього; щоправда, така добровільність має умовний (уявний) характер, адже насправді дії відповідних осіб щодо передачі майна (права на нього) обумовлені тим, що вони введені в оману. Для інкримінування ст. 190 КК України необхідно встановити, що в конкретній ситуації потерпілий не усвідомлював факту застосування щодо нього обману (зловживання довірою). Якщо ж особа усвідомлює факт вчинення щодо неї обманних дій, але, не дивлячись на це і розраховуючи отримати майнову вигоду, бере участь у певній операції (зокрема, ризикуючи і розраховуючи своєчасно вийти з гри, вкладає гроші у фінансову піраміду), то склад злочину «шахрайство» відсутній. У такому разі характерний для цього злочину проти власності дефект волевиявлення відсутній, у зв'язку з чим ми не погоджуємось з думкою О.І. Бойцова відносити до потерпілих від шахрайства і тих осіб, які, не маючи сумнівів щодо справжніх цілей і механізмів діяльності фінансової

піраміди, свідомо йшли на ризик для того, щоб заробити, але внаслідок неправильних розрахунків зазнали невдачі [33, с. 375–376].

Із наведених міркувань ми також не можемо погодитись із: 1) позицією фахівців ГНЕУ Апарату ВРУ, які у висновку на законопроект № 2700 (як і висновку на законопроект № 2540) стверджують, що залучення (отримання) фінансових активів за допомогою фінансової піраміди підпадає під ознаки складу такого злочину, як шахрайство (ст. 190 КК України); 2) точкою зору окремих авторів, які беззастережно називають фінансові піраміди способом (прикладом, різновидом) шахрайства, за якого має місце обман щодо справжніх намірів (обіцянка виплати високих дивідендів за розміщені гроші) [26, с. 34; 51, с. 268; 52, с. 361; 53, с. 35; 54, с. 47–50]. Натомість має рацію один із вітчизняних адвокатів, який, з огляду на відкриті попередження організаторів сучасних фінансових пірамід про те, що останні можуть у будь-який момент «завалитись», пише про практичну неможливість доведення в діях цих організаторів умислу, спрямованого на привласнення коштів, та обману [40].

Разом з тим у судовій практиці зустрічаються неодинокі випадки, коли дії зі створення фінансових пірамід кваліфікуються саме як шахрайство. Як відповідний приклад Н.О. Петричко наводить вирок Апеляційного суду м. Києва від 9 серпня 2005 р., на підставі якого Т., Т-а, В., П. та О. засуджено за вчинення злочинів, передбачених ч. 1 ст. 255 і ч. 4 ст. 190 КК України. Ці особи організували фінансову піраміду («Фонд Київ»), яка мала всі ознаки, властиві таким структурам, зокрема, здійснювала залучення великої кількості учасників (при цьому кожний учасник організації отримував прибутки залежно від кількості залучених ним учасників). В ієрархічній структурі злочинної організації керівник займав посаду маркетинг-директора, здійснюючи загальне керівництво, проведення публічних виступів за спеціальною програмою, використовуючи методи психологічного впливу на поведінку членів фонду. Заступник маркетинг-директора відповідав за дисципліну серед членів злочинної організації, маркетинг-менеджери здійснювали безпосереднє збирання грошей, обіцяючи членам фонду швидке збагачення. Єдиним способом повернення внесеної суми та отримання можливого прибутку було залучення інших громадян і вступ їх до організації. За кожного з двох залучених членів фонду особа, котра їх залучила до участі в організації, отримувала винагороду в розмірі 400 дол. США, за третього учасника – 1 тис. дол. США. Менеджер структури отримував 2 тис. дол. США за кожного члена структури. За період своєї злочинної діяльності вказані особи заволоділи грошовими коштами 295 осіб на суму 2 272 976 грн. 7 коп.

Оцінюючи цей вирок, Н.О. Петричко звертає увагу на такі обставини: 1) згаданий благодійний фонд був створений у встановленому законом порядку; 2) всі члени були ознайомлені з правилами участі в організації та погоджувалися на участь за цими правилами, відповідно до яких кожний член фонду отримував частину від внесеної ставки новим учасником, якого він привів; 3) з учасниками благодійної організації підписувались договори, де були обумовлені всі істотні умови участі; 4) учасникам виплачувались відсотки, якщо залучений ними новий член сплачував вступні внески, тобто керівники виконували взяті на себе зобов'язання. Таким чином, рядові учасники організації не отримали очікуваного прибутку не внаслідок повідомлення їм недостовірної інформації або іншого обману, а внаслідок того, що вони не змогли залучити до організації необхідну кількість членів, що було б підставою для повернення їм власних внесків та отримання прибутків. Н.О. Петричко наголошує на тому, що в цьому разі в діях організаторів: по-перше, відсутній обман чи зловживання довірою, що є обов'язковою ознакою складу злочину «шахрайство»; по-друге, відсутній причинно-на-

слідковий зв'язок між обманом чи зловживанням довірою та заподіяною шкодою, оскільки особи втратили належні їм гроші внаслідок не обману, а невиконання умов договору; по-третє, отримання майна під умовою виконання якого-небудь зобов'язання може кваліфікуватись як шахрайство лише в тому разі, коли винна особа ще в момент заволодіння цим майном мала мету його присвоїти, а зобов'язання – не виконувати. В аналізованій ситуації організатори фінансової піраміди не мали на меті присвоїти внесені платежі, що підтверджувалось тим, що певна частина зобов'язань була виконана, оскільки деякі з учасників повернули зроблені членські внески і навіть отримали прибутки. За таких обставин слід погодитись з висновком Н.О. Петричко про необґрунтованість кваліфікації дій підсудних за ст. 190 КК України [47, с. 156–157].

У розглядуваному контексті варто згадати і зауваження фахівців стосовно того, що не завжди організаторами фінансової піраміди виступають несумлінні особи. Так, О.М. Підхонний зазначає, що нерідко фінансова піраміда – це незапланована ситуація, яка виникає у зв'язку із залученням грошових коштів у певний інвестиційний проект, коли його поточна прибутковість виявляється нижчою за ставку залучення ресурсів, і тоді частина виплат за внесками здійснюється не з доходів від проекту, а за рахунок вкладень нових учасників. Більше того: навіть деякі державні фінансові схеми також мають ознаки піраміди [27, с. 103]. У схожому руслі розмірковує Є.А. Бобров, на думку якого, починаючи довгостроковий проект, його ініціатор може помилятися в прогнозах, і тоді фінансова піраміда – це наслідок проектної помилки. Прагнучи скорегувати цю помилку і продовжити життя проекту, його власник звертається за додатковим кредитуванням, розраховуючи на поліпшення справ у майбутньому. Проте, більшість зібраних коштів спрямовується на виплати за зобов'язаннями проекту перед ранніми інвесторами [55, с. 103–104]. «... принцип «піраміди» в економічній доктрині є цілком правомірним варіантом організації фінансово-господарської діяльності. Класичними пірамідами є банк, інвестиційний фонд, кредитна спілка, проект мережевого маркетингу та ін. В основі «легальної» піраміди є кошти, залучені від вкладників, для використання у високодоходному бізнесі» [26, с. 32].

Таким чином, ототожнювати створення фінансової піраміди з шахрайством підстав немає. Якби парламентські експерти та деякі інші фахівці мали рацію, то не було б потреби вносити зміни до кримінального закону, адже дії з організації фінансової піраміди могли кваліфікуватись за ст. 190 КК України. Однак, з огляду на необхідність доведення обману або зловживання довірою для інкримінування цієї кримінально-правової заборони, вказана можливість на сьогодні відсутня (або принаймні серйозно ускладнена), чим і зумовлена необхідність криміналізації такого діяння, як організація фінансової піраміди.

Із з'ясування співвідношення організації фінансової піраміди і шахрайства, крім усього іншого, впливає некоректність втіленого у ч. 3 ст. 19 Закону «Про захист прав споживачів» підходу, відповідно до якого утворення, експлуатація або сприяння розвитку пірамідальних схем визнаються пов'язаними із введенням в оману різновидами нечесної підприємницької діяльності.

До речі, відсутність у діях творців новітніх фінансових пірамід ознак обману або зловживання довірою є обставиною, через яку частина науковців не сприймає ідею запровадження кримінальної відповідальності за створення фінансових пірамід. Мовляв, якщо немає обману, а вкладники добровільно погоджуються на «правила гри», у якій є висока ймовірність програти, то навіщо когось притягувати до кримінальної відповідальності?

З такою позицією ми не погоджуємось, адже соціально-правова держава, якою себе проголосила Україна в ст. 1 Конституції, не може заплющувати очі та по суті уза-

коноувати недобросовісні схеми збагачення в особливо великих розмірах за рахунок пересічних громадян. При бажанні вітчизняному законодавцю можна закинути непослідовність у розв'язанні подібних кримінально-правових проблем – відсутність кримінальної відповідальності за створення фінансової піраміди за наявної криміналізації зайняття гральним бізнесом (ст. 203-2 КК України), де також присутня добровільна згода людини на більш, ніж можливий програш. Чому ж подібна за своєю соціальною природою поведінка може мати наслідком кримінальну відповідальність, а створення фінансових пірамід – ні?

Створення фінансової піраміди – посягання на власність чи господарський делікт? Погоджуючись з Н.О. Петричко у тому, що створення фінансових пірамід, хоч дуже нагадує за своїми ознаками шахрайство, однак таким насправді не є, водночас не можемо повністю підтримати такі висловлювання згаданої дослідниці: «... кожна наступна особа, яка залучається до фінансової піраміди, усвідомлює, що бере участь у фінансовій піраміді, розуміє, що наражається на небезпеку фінансових втрат, може передбачити чи прорахувати відповідні ризики тощо. Іншими словами: відсутній обман або зловживання довірою з боку винної особи щодо заволодіння чужим майном чи права на нього, однак ризик втрати грошових внесків реально існує (і він коли-небудь обов'язково станеться), і організатор фінансової піраміди, і кожний наступний учасник знає про це. Якщо такого роду знання (усвідомлення) відсутні, то наявне звичайне шахрайство» [47, с. 155–156].

Виходить, що авторка взаємовключає такі діяння, як «шахрайство» (присутнє у випадках неусвідомлення вкладниками небезпеки втрати своїх коштів) і «створення фінансової піраміди» (має місце при такому усвідомленні). Підтвердженням сказаному слугує висловлювання Н.О. Петричко про те, що при створенні фінансової піраміди в діях винних мають бути відсутні ознаки шахрайства; інакше вчинене кваліфікуватиметься за ст. 190 КК України [47, с. 184].

На нашу думку, організацію фінансової піраміди слід констатувати (і у випадку криміналізації цього діяння – кваліфікувати за відповідною нормою КК України) незалежно від того, чи усвідомлюють інвестори можливість втрати зроблених ними вкладів. При цьому, якщо буде встановлено, що при залученні відповідних вкладів з боку організаторів піраміди все ж мав місце обман (наприклад, вони обіцяли вкладникам інвестувати грошові кошти у виробництво, не маючи насправді такого наміру), то дії винних слід додатково кваліфікувати за ст. 190 КК України.

З огляду на можливість такого варіанту кримінально-правової оцінки дій фундаторів фінансових пірамід (кваліфікація за сукупністю злочинів), слід критично оцінити пропозицію авторів навчального посібника «Розслідування шахрайств, учинених способом фінансової піраміди» щодо включення в статтю КК України про відповідальність за організацію фінансової піраміди негативного застереження «у разі відсутності ознак заволодіння чужим майном» [26, с. 44–45].

Відзначимо і те, що, хоч Н.О. Петричко вказує на різницю між шахрайством і створенням фінансових пірамід, кримінальну відповідальність за останнє вона (як і автори більшості розглядуваних законопроектів) пропонує передбачити у ст. 190-1 КК України. Обґрунтовуючи свою позицію щодо об'єкта цього посягання, дослідниця пише: «Ті, хто створює фінансові піраміди, на відміну від тих, хто вчиняє шахрайство, не мають на меті одразу обернути на свою користь внесені платежі, оскільки це не зовсім вписується у принцип функціонування фінансових пірамід: гроші можуть і повинні бути вкладені у різні бізнесові проекти повністю чи частково, а якщо не вкладені, то частка з них іде на користь засновника, частка – інший після нього за ієрархією особи і т. д. Головним є те, щоб всі учасники фінансових пірамід усві-

домлювали, що є ризик припинення існування такої піраміди та ризик заподіяння майнової шкоди кожному її наступному члену (при цьому чим далі рядовий учасник перебуває від засновника, тим більше в нього ризик зазнати повний матеріальний крах), хоча при цьому вони прагнуть якомога довше та більше отримувати відповідні дивіденди від залучення інших осіб. Ось чому запропонований нами злочин має посягати передусім на суспільні відносини власності» [47, с. 183]. Щоправда, розмірковуючи над відмінністю між створенням фінансової піраміди і шахрайством, авторка відзначає і таке: «При створенні фінансових пірамід відсутній обман чи зловживання довірою з боку їх організаторів, що є обов'язковою ознакою складу шахрайства, а майнова шкода для учасників таких пірамід настає внаслідок невідповідного виконання зобов'язань» [47, с. 183].

Як бачимо, Н.О. Петричко фактично визнає, що в результаті діяльності фінансової піраміди шкода настає внаслідок невиконання зобов'язань, що, на нашу думку, засвідчує «господарський» характер відповідного делікту. Сприйняття ж логіки міркувань Н.О. Петричко (згідно з якою діяння, що спричиняють шкоду громадянам внаслідок невиконання зобов'язань, слід розміщувати серед злочинів проти власності) призведе до визнання необхідності серйозного реформування системи Особливої частини КК України. Адаже за такого підходу ми будемо вимушені констатувати, що в розділі VI Особливої частини «Злочини проти власності», а не в розділі VII Особливої частини «Злочини у сфері господарської діяльності» мають розміщуватись норми, які передбачають відповідальність за інші (подібні за змістом до створення фінансової піраміди) діяння, які по суті можна розглядати як різновиди шахрайства в широкому розумінні цього поняття. Йдеться про склади «доведення до банкрутства» (ст. 219 КК України), «доведення банку до неплатоспроможності» (ст. 218-1 КК України), «маніпулювання на фондовому ринку» (ст. 222-1 КК України) тощо. Сумнівність такого кроку виглядає очевидною.

Функціонування фінансових пірамід має багато спільних рис з азартними іграми: 1) у людей, які беруть участь у цих видах діяльності, є можливість отримати вигреш (при створенні фінансової піраміди як «виграш» виступають шалені проценти); 2) разом з тим можливість отримати такий вигреш порівняно з можливістю втратити ставку (вклад) є мізерною; 3) громадяни втрачають свої кошти не через обман, а через те, що сам характер відповідних видів діяльності направлений на залучення від гравців (вкладників) набагато більших сум ставок (внесків), ніж можливо повернути. При цьому, як і при створенні фінансових пірамід, при проведенні азартних ігор також можливе застосування обману, у зв'язку з чим за наявності підстав дії винних осіб мають кваліфікуватись за сукупністю злочинів, передбачених статтями 190 і 203-2 КК України. Подібним чином розмірковує і Н.О. Петричко: «... сам механізм творення і функціонування фінансових пірамід – це постійний ризик, азарт, гра, саме тому це діяння асоціюється з незаконними азартними іграми» [47, с. 184].

Закономірно постає, скоріше за все, риторичне питання: у чому ж полягає принципова відмінність між вказаними діяннями, яка дозволяє Н.О. Петричко зробити висновок про те, що створення фінансових пірамід порушує відносини власності в той час, як незаконна організація або проведення азартних ігор, лотерей чи розіграшів – відносини у сфері господарської діяльності? До речі, в австрійському кримінальному законодавстві, на яке неодноразово посилається згадана дослідниця, кримінально-правові заборони про «азартні ігри» та «ігри по ланцюгу та будівництво фінансових пірамід» розміщені в одному розділі і послідовно розташовуються одна за одною (§ 168 і § 168-а КК Австрії, відповідно) [56].

Позицію Н.О. Петричко (як і розробників згаданих вище законопроектів) щодо спрямованості аналізованого діяння не розділяють й інші науковці.

Так, Л.В. Павлик, визнаючи створення фінансових пірамід суспільно небезпечним діянням, відносить це посягання, що, на її переконання, претендує на визнання кримінально-протиправним, до злочинів у сфері економіки [57, с. 22–23].

Автори навчального посібника «Розслідування шахрайств, учинених способом фінансової піраміди», підготовленого фахівцями НАВС, виступають з аналогічною пропозицією розмістити норму про організацію фінансових пірамід у розділі VII Особливої частини КК України «Злочини у сфері господарської діяльності» [26, с. 44–45]. Принагідно зауважимо, що автори цього посібника, як і Н.О. Петричко, пропонують встановити кримінальну відповідальність за створення фінансових пірамід, хоча і в назві, і в тексті відповідної заборони (звичайно, за умови включення її до КК України) має фігурувати створення фінансової піраміди; у протилежному випадку, виходячи з буквального тлумачення кримінального закону, злочиним не визнаватиметься створення однієї фінансової піраміди.

Г.М. Чернишов виступає за доповнення розділу VII Особливої частини КК України не нормою про організацію фінансової піраміди, а статтею під назвою «Шахрайство при здійсненні інвестиційної діяльності». Цією заборonoю мала б регламентуватись кримінальна відповідальність за заволодіння чужим майном або придбання права на майно, що вкладається як інвестиція, шляхом обману чи зловживання довірою інвесторів [58, с. 15–16]. Викладену пропозицію ми підтримати не можемо.

Текст диспозиції ч. 1 (як і назви) запропонованої кримінально-правової новели однозначно вказує на те, що фактично пропозиція Г.М. Чернишова зводиться до доповнення КК України черговою спеціальною нормою про один із численних різновидів шахрайства – шахрайства при здійсненні інвестиційної діяльності. На думку правника, доцільність цього кроку пояснюється необхідністю додаткового захисту інвестиційних відносин у будівництві та в інших сферах, а також потерпілих від цих злочинів [58, с. 13]. Однак у такому разі науковець має відповісти щонайменше на такі запитання:

1) якщо йдеться про звичайне шахрайство (так би мовити, класичний злочин проти власності), то чому проєктовану норму пропонують розмістити серед кримінально-караних деліктів у сфері господарської діяльності?

2) яким чином ініційована автором заборона «забезпечить додатковий захист інвестиційних відносин у будівництві та в інших сферах, а також потерпілих від цих злочинів» порівняно з чинною редакцією ст. 190 України? Тим більше, що в тексті проєктованої Г.М. Чернишовим заборони відсутня вказівка на санкції;

3) чому відповідальність саме за вказаний різновид шахрайства (при здійсненні інвестиційної діяльності) має передбачатись у спеціальній нормі? Адаже суспільна небезпека шахрайства визначається не тією сферою, в якій воно вчиняється, а насамперед сумою завданих збитків (до такого висновку нас спонукає чинна редакція ст. 190 КК України і, зокрема, кваліфікуючі ознаки, використані для диференціації кримінальної відповідальності за це посягання).

З'ясовуючи антисуспільну спрямованість такого діяння, як створення фінансової піраміди, слід зазначити, що у згаданій вище Комплексній програмі розвитку фінансового сектору України до 2020 р. вказана спрямованість визначається, так би мовити, у господарсько-правовій площині. У цьому документі наголошується на тому, що діяльність фінансових пірамід є проблемною фінансового сектору і виступає одним із факторів, які стримують розвиток ринку фінансових послуг і призводить до поглиблення кризи недовіри до фінансового сектору загалом. У тому, що фінансові піраміди, у т.ч. ті з них, що діють у мережі Інтернет, підтримують фінансову і банківську стабільність держави, не сумнівається О.А. Музика-Стефанчук [59].

Один з аспектів негативного впливу діяльності фінансових пірамід справедливо вбачається фахівцями в посяганні на інвестиційні відносини при тому, що інвестиції – важливий компонент ринкової економіки. Йдеться, зокрема, про те, що фінансові піраміди ускладнюють банкам виконувати їхню базову функцію – фінансово підживлювати економіку: «Що більше людей інвестують у піраміди, то менше грошей іде у реальний сектор. Тобто гроші не виконують суспільно-корисної дії» [60]. У подібному руслі висловлюється І.А. Клепицький, на думку якого організація фінансових пірамід підриває довіру до фондового ринку, вражає суспільні економічні інтереси, оскільки позбавляє національну економіку важливого інвестиційного джерела – накопичень широких верств населення [35, с. 173, 198, 217]. Як бачимо, і вказаний аспект шкідливості функціонування фінансових пірамід лежить не стільки в майновій, скільки в економічній площині.

З'ясувавши антисуспільну спрямованість такого посягання, як створення фінансової піраміди, слід вирішити й інші, більш складні і водночас взаємопов'язані питання: 1) потрібна загальна норма (на кшталт існуючої раніше ч. 2 ст. 202 КК України) чи спеціальна стаття, присвячена фінансовим пірамідам; 2) який спосіб має бути використаний законодавцем при конструюванні відповідної кримінально-правової заборони – абстрактний (за якого зміст норми розкривається загальними, абстрактними, не індивідуалізованими поняттями через родові особливості) або казуальний (за якого зміст норми розкривається індивідуалізованими поняттями через певні факти, конкретні випадки (казуси), ознаки тощо з широким застосуванням прийому переліків)?

Зарубіжний досвід кримінально-правової протидії функціонуванню фінансових пірамід. Вирішуючи поставлені питання, вважаємо за доречне звернутись до вивчення відповідного іноземного досвіду, адже проблема функціонування фінансових пірамід «знайома» не лише Україні. Більше того: у деяких країнах крах неконтрольованих інвестиційних схем призводив до негативних макроекономічних ефектів. Так, серйозні потрясіння спіткали наприкінці 1990-х рр. Албанію. Після краху інвестиційних схем, розроблених компаніями VEFA, Gjallica та Kamberi, внаслідок чого постраждала половина населення (обсяг інвестицій у компанію склав 79% ВВП країни), у вуличних заворушеннях загинуло близько 2 тис. осіб, уряд змушений був піти у відставку, а країна на деякий час поринула в анархію. У Колумбії в 2008 р. громадяни через руйнування фінансових пірамід втратили близько 1 млрд. дол. США заощаджень, що призвело до протестів і безладу в 13 найбільших містах [55, с. 103–104]. Найбільші банки Європи та Азії і досі підраховують збитки, яких вони зазнали, вклавши величезні гроші в компанію «Медофф секьюритис», створену відомим американським бізнесменом Бернардом Медоффом. Цю людину з бездоганною репутацією в ділових колах арештувало ФБР за звинуваченням у шахрайстві. Він зізнався в тому, що вся діяльність його фірми була одним «великим обманом». Втрати інвесторів становили не менше як 50 млрд. дол. США. Це робить аферу Медоффа найбільшою в історії людства. Медофф заявив, що створив звичайну фінансову піраміду, в якій ті, хто вклав гроші першими, одержували доходи за рахунок надходжень від більш пізніх вкладників [26, с. 42].

Якщо ж звернутись до витоків досліджуваного явища, то варто нагадати, що однією з перших таких афер була «тютьпанна лихоманка» XVII ст., коли на голландських біржах оберталися нічим не підкріплені боргові зобов'язання на продаж такої кількості тютьпанів, яку за кілька десятиліть не спроможні були виростити всі квіткові господарства Європи. Після того, як штучно завищена вартість тютьпанів різко знецінилася (подекуди у 1000 разів – із 5 тисяч до 5 гюльденів), тисячі людей були роз-

орені, а суди перевантажені численними позовами до замовників, які відмовлялися сплачувати постачальникам за контрактами [3].

Першим прототипом класичної фінансової піраміди став «Земельний банк», заснований Джоном Ло у Франції у 1716 р. За підтримки герцога Орлеанського (регента при малолітньому спадкоємцеві престолу Людовіку XV) банк став головною фінансовою установою країни, а завдяки витонченим прийомам реклами, зокрема, добре оплаченим газетним публікаціям, протягом року вартість акцій новоствореного банку зросла втричі. В підсумку в 1720 р. протягом двох тижнів нічим не забезпечену фінансову «імперію» Джона Ло було зруйновано, а більшість вкладників збанкрутіла [61, с. 52–60].

Найвідомішим фінансовим скандалом XIX ст., пов'язаним із діяльністю корпорацій, стало банкрутство у 1889 р. акціонерної компанії, заснованої французьким підприємцем Фердинандом де Лессепсом для будівництва Панамського каналу. В результаті постраждало близько 700 тис. фізичних осіб, що володіли цінними паперами корпорації. В ході розслідування було встановлено відсутність прямого розкрадання, однак були виявлені численні факти марнотратства та некомпетентності керівництва корпорації, а також факти корупції у вищих ешелонах влади Франції, яка по суті вступила у змову з Лессепсом, дозволивши йому проводити додаткову емісію цінних паперів корпорації для покриття збитків, хоча підприємство на той час вже фактично було банкрутом. Протягом тривалого часу підкуплені французькі чиновники та журналісти приховували від громадськості реальну інформацію про скрутний фінансовий стан компанії [63].

У 1919 р. американський фінансист італійського походження Чарльз Понці заснував інвестиційну фірму в м. Бостоні (США) і став рекламувати її можливості принести будь-якій людині 50% прибутку на вкладений капітал за 45 днів або подвоїти гроші вкладника за шість місяців. На практиці схема полягала в тому, що інвестори, які заклали основу фінансової піраміди, отримували свої дивіденди за рахунок внесків наступних (нових) акціонерів. Протягом півроку діяльності шахраю вдалося переконати близько 20 тис. вкладників, які довірили йому понад 10 млн. дол. США. Велику піраміду було зруйновано в 1920 р. після того, як у місцевій газеті з'явилася стаття, що викривала шахрайську схему, і тисячі вкладників кинулися забирати свої гроші. Згодом цей спосіб шахрайства назвали на «честь» його творця «схемою Понці» [63, с. 174–176].

Діяльність фінансових пірамід заборонена та, як правило, є кримінально караною в багатьох країнах світу, в т. ч. майже у всіх країнах ЄС [64; 65].

При цьому серед країн, які представляють «західну» гілку романо-германської кримінально-правової системи, лише австрійське кримінальне законодавство може «похизуватися» наявністю спеціальної норми про будівництво фінансових пірамід. Зокрема, у § 168а КК Австрійської Республіки передбачено відповідальність за: 1) започаткування або організацію; 2) сприяння вступу нових членів через організацію зборів, поширення проспектів або іншим способом; 3) іншим чином у від промислу сприяння розповсюдженню системи, пов'язаної з очікуванням прибутку, учасники якої сподіваються отримати майнову вигоду тільки в тому випадку, якщо ця чи залежна від неї система за таких умов призведе до участі в ній інших осіб, та для отримання ними майнової вигоди, яка повністю або частково залежить від змінованої за конкретних умов поведінки учасників, які вступають (ігри по ланцюгу та будівництво фінансових пірамід). Кваліфікуючими ознаками злочину визнається спричинення тяжкої шкоди великій кількості людей (ч. 2 § 168а) [56].

За шахрайство при капіталовкладенні передбачено відповідальність у ст. 264а КК ФРН [66]. Однак, на відміну від австрійського, німецький законодавець визнав зло-

чинним лише таке залучення вкладів, яке супроводжується наданням великому колу осіб неправильних відомостей про вигідність вкладів і замовчуванням про невідповідні факти вкладення чи інші обставини, які мають значення для ухвалення рішення про такі вклади.

У США різновидом шахрайського посягання на власність є одержання майна під хибним приводом. Хибним вважається умисне подання фактів щодо минулих подій чи сьогодення (але не майбутнього), які впливають на помилкове сприйняття чи неправильне розуміння потерпілим ситуації щодо стану речей і предметів. Одним із найпоширеніших способів шахрайства у США є згадана «схема Понці» – створення фінансової піраміди, коли вкладники заманоють обіцянками великих прибутків шляхом придбання частки участі в піраміді. Визначення фінансової піраміди міститься в рішенні одного з федеральних судів США, згідно з яким ознаками фінансової піраміди є: відсутність у компанії товару, що має сталий попит; високий стартовий внесок; відсутність гарантії повернення цього внеску, якщо дистрибутор вирішить припинити співробітництво з компанією [26, с. 41–42].

Заслужує на увагу і китайський досвід кримінально-правової охорони прав споживачів фінансових послуг. Зокрема, імпонує те, що китайський законодавець не намагається перерахувати в диспозиції відповідної заборони (ст. 176 КК КНР) всі способи протиправного залучення вкладів населення, а замість цього обмежується вказівкою на те, що злочинним визнається будь-яке незаконне залучення вкладів чи їхнє нецільове використання з порушенням фінансової дисципліни. Варто відзначити, що до числа кримінально караних віднесені всі вказані діяння незалежно від суми залучених коштів; вчинення ж відповідних діянь у великих розмірах визнається кваліфікуючою ознакою [67].

Законодавці більшості пострадянських країн не сприйняли ідею виділення окремої кримінально-правової норми, присвяченої фінансовим пірамідам, віддавши перевагу загальній забороні щодо незаконного підприємництва (ст. 192 КК Азербайджанської Республіки, ст. 188 КК Республіки Вірменія, ст. 192 КК Грузії, ст. 180 КК Киргизької Республіки, ст. 188 Республіки Узбекистан) [68; 69; 70; 71; 72], якою передбачається відповідальність за здійснення підприємницької діяльності без реєстрації або без спеціального дозволу (ліцензії) у випадках, коли такий дозвіл (ліцензія) є обов'язковим. При цьому в деяких державах злочинним визнається і зайняття забороненою підприємницькою діяльністю (ст. 372 Пенітенціарного кодексу Естонської Республіки, статті 207, 208 КК Латвійської Республіки, ст. 202 КК Литовської Республіки, ст. 259 КК Республіки Таджикистан) [73; 74; 75; 76].

Є підстави вважати, що концептуальна подібність обраних парламентаріями названих країн підходів пояснюється значним впливом на нове кримінальне законодавство пострадянських країн Модельного Кримінального кодексу для країн СНД, схваленого Міжпарламентською асамблеєю держав – членів СНД 17 лютого 1996 р., який став взірцем для багатьох нових кодексів республік колишнього СРСР [77, с. 37]. Розробниками вказаного рекомендаційного документа пропонувалося передбачити відповідальність за незаконне підприємництво (здійснення підприємницької діяльності без реєстрації або без спеціального дозволу (ліцензії) у випадках, коли такий дозвіл (ліцензія) є обов'язковим) (ст. 255), і незаконну банківську діяльність (здійснення банківської діяльності (банківських операцій) без реєстрації або без спеціального дозволу (ліцензії) у випадках, коли такий дозвіл (ліцензія) є обов'язковим) (ст. 256). Цими нормами, вочевидь, і мали б охоплюватися дії з організації фінансових пірамід.

Молдовський законодавець для створення більш дієвого механізму кримінально-правової охорони прав споживачів фінансових послуг виокремив (поряд із загальною

нормою про незаконне зайняття підприємницькою діяльністю) багато в чому подібну до редакції ч. 2 ст. 202 КК України статтю, в якій передбачив відповідальність за незаконне зайняття фінансовою діяльністю (статті 241, 241-1 КК Республіки Молдова) [78].

Якщо у ст. 241-1 цього Кодексу передбачено відповідальність за будь-яке незаконне зайняття фінансовою діяльністю, то в ч. 2 ст. 233 КК Республіки Білорусь «Незаконна підприємницька діяльність» – лише за один з її різновидів – незаконну або заборонену підприємницьку діяльність, яка супроводжувалась залученням грошових коштів, електронних грошей чи іншого майна громадян, якщо виплата доходів чи повернення грошових коштів, електронних грошей чи іншого майна громадян здійснювалася повністю чи частково за рахунок залучених грошових коштів, електронних грошей чи іншого майна громадян [79]. Як бачимо, фактично мова йде про незаконну підприємницьку діяльність, що здійснюється за допомогою (у формі) організації фінансової піраміди.

Схожі за змістом діяння забороняються доповненою в 2016 р. статтею 172-2 КК РФ, якою передбачається відповідальність за організацію діяльності щодо залучення грошових коштів та (або) іншого майна фізичних осіб та (або) юридичних осіб у великому розмірі, при якій виплата прибутку та (або) надання іншої користі особам, грошові кошти та (або) інше майно яких були залучені раніше, здійснюється за рахунок залучених грошових коштів та (або) іншого майна інших фізичних осіб та (або) юридичних осіб. На відміну від білоруського, російський законодавець визнав злочинним лише такий різновид цієї діяльності, якому притаманна ще одна визначальна риса – відсутність інвестиційної та (або) іншої законної підприємницької чи іншої діяльності, пов'язаної з використанням залучених грошових коштів та (або) іншого майна, в обсягах, що є зіставними з обсягами залучених грошових коштів та (або) іншого майна [80]. Перевагою ст. 172-2 КК РФ порівняно з ч. 2 ст. 233 КК Республіки Білорусь є і те, що в ній виправдано йдеться про залучення коштів не громадян, а будь-яких фізичних та (або) юридичних осіб.

Єдиною на пострадянському просторі країною, в КК якої присутня норма, де безпосередньо вживається формулювання «фінансова піраміда», є Республіка Казахстан (ст. 217). У цій статті передбачено відповідальність за створення та керівництво фінансовою (інвестиційною) пірамідою, тобто за організацію діяльності щодо отримання прибутку (майнової вигоди) від залучення коштів або іншого майна або права на нього фізичних та (або) юридичних осіб без використання залучених коштів на підприємницьку діяльність, що забезпечує прийняття зобов'язання, шляхом перерозподілу таких активів і збагачення одних учасників за рахунок вкладів інших, а також за керівництво фінансовою (інвестиційною) пірамідою або її структурними підрозділами [81].

Очевидно, що саме це визначення фінансової піраміди є підстави вважати найбільш вдалим, адже в ньому, по-перше, вказується на залучення не лише коштів або іншого майна (як у ст. 172-2 КК РФ), а і прав на нього; по-друге, кримінально караним визнається не тільки організація, а і керівництво такою компанією або її структурними підрозділами; по-третє, відсутня вказівка на таке наявне в 172-2 КК РФ оцінне поняття, як зіставний обсяг. Позитивно слід розцінювати і те, що в примітці ст. 217 КК Казахстану передбачено можливість звільнення від кримінальної відповідальності особи (крім організатора фінансової (інвестиційної) піраміди), яка добровільно заявила про сприяння створенню фінансової (інвестиційної) піраміди чи керівництво нею або її структурними підрозділами, а також активно сприяє розкриттю чи припиненню її діяльності.

Таким чином, незважаючи на те, що в кримінальному законодавстві деяких пострадянських держав (Білорусь, Казахстан, РФ) містяться спеціальні норми про будівни-

цтво фінансових пірамід (незаконне залучення вкладів населення), можна констатувати, що зарубіжні законодавці віддають перевагу загальним (абстрактним) нормам, присвяченим відповідальності за будь-яку незаконну підприємницьку діяльність. Крім цього, місце розташування відповідних заборон в особливих частинах кримінальних законів (глава 25 «Злочини проти порядку здійснення економічної діяльності» КК Республіки Білорусь, глава 8 «Кримінальні правопорушення у сфері економічної діяльності» КК Республіки Казахстан, глава 3 «Злочини, пов'язані з порушенням порядків соціалістичного ринку» КК КНР, глава 22 «Злочини у сфері економічної діяльності» КК РФ) засвідчує однотайність в оцінці досліджуваного діяння як посягання на господарську діяльність, а не на власність.

Щодо § 168а КК Австрії, то він розташований у розділі 6 Особливої частини, який має назву «Злочинні діяння проти чужого майна» та в якому одночасно зосереджені норми і про «традиційні» злочини проти власності (крадіжка, вимагання, шахрайство тощо), і про кримінально карані делікти у сфері господарської діяльності (відмивання грошей, надання переваг кредитором, фіктивна неплатоспроможність, спричинення шкоди чужому кредитором тощо). При цьому загана норма розташована після статей, присвячених фактично господарським злочинам, що дає підстави припустити, що й австрійський законодавець визнає відповідне діяння посяганням на господарську діяльність, а не на власність.

Проблеми конструювання кримінально-правової заборони щодо створення фінансових пірамід. Останніми роками (фактично останнє десятиріччя) вітчизняний законодавець надає перевагу спеціальним, викладеним здебільшого казуїстично кримінально-правовим нормам. В одній зі своїх попередніх публікацій ми вже звертали увагу на те, що зазначена тенденція, характерна для Особливої частини КК України загалом, чи не найбільшою мірою стосується правотворчості в частині оновлення законодавства про відповідальність за господарські злочини [82, с. 215–263]. Як наслідок, замість характерних для первинної редакції КК України загальних, викладених абстрактно норм (ст. 202 «Порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю», ст. 203 «Зайняття забороненими видами господарської діяльності», статті про злочини, які порушують установлений порядок виконання господарських зобов'язань (218–222) тощо) сьогодні розділ VII Особливої частини КК України буквально перенасичений казуїстичними заборонами, якими в переважній більшості передбачається відповідальність або за окремі різновиди діянь, які раніше охоплювалися зазначеними загальними нормами, виключеними внаслідок ухвалення Закону від 15 листопада 2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності», або за діяння, які фактично є різновидами злочинів, передбачених статтями 358, 364, 367 КК України (зокрема, статті 203-2, 205-1, 218-1, 220-1, 220-2, 223-1, 223-2 КК України). Характерно й те, що, крім хіба що ст. 203-2 КК України, випадки застосування вказаних кримінально-правових норм є поодинокими.

Тому не слід дивуватись тій обставині, що автори майже всіх згаданих законопроектів виступили за доповнення КК України спеціальною нормою, присвяченою організації фінансових пірамід. Нагадаємо, що з аналогічними пропозиціями виступили і вітчизняні науковці, котрі досліджували проблематику кримінально-правової протидії діяльності фінансових пірамід (Н.О. Петричко, С.С. Чернявський та ін.). Проте, чи є виправданим подібний прийом викладення кримінально-правової заборони у цьому разі?

Розмірковуючи над доцільністю використання тих чи інших прийомів викладення тексту кримінального зако-

ну, К.К. Панько відзначає, що це питання, в першу чергу, залежить від ступеня мінливості і рухомості суспільних відносин. Стабільним правовідносинам більше відповідають конкретні диспозиції, переважання норм, які конкретизують і деталізують, в описанні яких поряд з окремими родовими ознаками складу злочину містяться ознаки одичного злочину, які чим-небудь відрізняються від цього виду злочину; натомість нестабільні, часто змінювані правовідносини вимагають узагальнених (абстрактних) формулювань. Крім того, застосування казуального способу викладення кримінально-правової норми не рекомендується в тих випадках, коли законодавець не має впевненості в тому, що перелік діянь охоплює всі можливі випадки, а також тоді, коли обраний спосіб призведе до значного збільшення обсягу нормативного акту [83, с. 127–128; 84, с. 298].

Очевидно, що наведення визначення поняття фінансової піраміди безпосередньо в КК України призведе до збільшення його обсягу. Водночас схилиємось до думки про те, що місце такого визначення (якщо воно буде врешті-решт сформульоване) – не в кримінальному, а в регулятивному законодавстві (на нашу думку, це міг би бути Закон «Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг», що дозволило б, крім усього іншого, уникнути множинності законів з одних і тих самих питань). Практика вітчизняної законотворчості чітко демонструє труднощі, пов'язані з формулюванням відповідної дефініції, й опікуватись цією проблемою наперед повинні явно не криміналісти. Роль останніх у відмежуванні фінансових пірамід від, скажімо, таких правовісних форм діяльності, як кредитні спілки, страхові компанії чи багаторівневий мережевий маркетинг, була і буде другорядною. Разом з тим зрозуміло, що вказаний аспект є найменш значущим при оцінці доцільності обрання того чи іншого способу викладення відповідної кримінально-правової заборони. Тому будемо виходити з того, що казуальний спосіб викладення норми про кримінальну відповідальність за організацію фінансової піраміди може бути рекомендованим лише за умови позитивної відповіді на два основні питання/критерії.

1. Чи є стабільними відносини у сфері діяльності фінансових пірамід?

Негативна відповідь на поставлене питання сумнівів не викликає. Вище вже відзначалось, що за останні 20–25 років форми діяльності фінансових пірамід постійно еволюціонували, вдосконалювались, на що, зокрема, звертали увагу і розробники законопроектів № 9232 і № 9476. Видається, що з урахуванням бурхливого розвитку телекомунікаційних технологій та неабиякої «винахідливості» організаторів відповідних структур форми діяльності останніх будуть неминуче змінюватись і надалі. Отже, з огляду на нестабільність відносин у сфері діяльності фінансових пірамід, при формулюванні відповідної норми КК України доцільно конструювати не казуїстичну норму, яка може швидко застаріти, а абстрактну норму, яка, за влучним висловлюванням К.К. Панька, матиме здатність до адаптації за рахунок своєї узагальненості, аморфності [83, с. 127].

2. Чи може законодавець бути впевненим у тому, що відповідною нормою охоплюватимуться всі випадки, які, за його задумом, мають визнаватися злочинними?

Відповідь на поставлене питання, яке тісно пов'язане з попереднім, багато в чому лежить у площині з'ясування того, чи можна сформулювати таке нормативне визначення поняття «фінансова піраміда», яке дозволить охопити всі різновиди відповідної суспільно небезпечної поведінки. Незважаючи на різноманіття поглядів щодо ознак фінансових пірамід, фахівці зазвичай сходяться на тому, що типовими (визначальними) рисами, які свідчать про те, що організація або група фізичних осіб є фінансовою пірамідою, виступають такі ознаки: виплата гро-

шових коштів учасникам із грошових коштів, внесених іншими вкладниками; відсутність ліцензії на здійснення діяльності із залучення грошових коштів; обіцянка високої прибутковості, що в кілька разів перевищує ринковий рівень; гарантування дохідності (що заборонено на ринку цінних паперів); масована реклама в ЗМІ, мережі Інтернет з обіцянкою високої прибутковості; відсутність будь-якої інформації про фінансовий стан організації; відсутність власних основних засобів, інших вартісних активів; відсутність точного визначення діяльності організації; анонімність організаторів і координаторів; використання специфічних термінів, які можуть бути незрозумілими для непрофесіоналів [55, с. 104; 85].

На думку С.С. Чернявського, про протиправну діяльність фінансової піраміди можуть також свідчити: використання кількох компаній, які приховують фінансову піраміду, кількаразова їх реорганізація, зміна організаційно-правових форм, юридичної адреси, офшорна ресстрація компаній; створення переконливої легенди капіталовкладень, ілюзії глибокого аналізу та наукового обґрунтування інвестиційної політики, використання документів прикриття, зокрема, щодо підтримки проекту органами державної влади, потужними фінансовими установами, у т. ч. відомими міжнародними організаціями; виплата дивідендів та повернення залучених коштів на початковому етапі діяльності фінансової піраміди (фаза «розкрутки») з метою формування в інвесторів упевненості в надійності проекту (інвестор, який вклав невелику суму на незначний строк та отримав її назад з процентами, переконується в платоспроможності компанії; надалі він регулярно збільшує суми й строк вкладів, поширюючи інформацію серед потенційних інвесторів) [39].

Незважаючи на безспірність й усталеність перерахованих ознак, сформулювати точне й універсальне законодавче визначення аналізованого поняття дуже складно, що передусім пояснюється багатогранністю і постійною еволюцією форм діяльності фінансових пірамід. Крім цього, багатьма фахівцями звертається увага на ту важливу обставину, що деякі легальні фінансові схеми й інститути, включаючи банки, також можуть мати ознаки фінансової піраміди, звідки випливає, що відповідна кримінально-правова заборона має бути сформульована таким чином, щоб її дія не поширювалася на діяння, які законодавець не мав наміру криміналізувати.

Зазначені фактори намагалися врахувати автори прийнятого за основу законопроекту № 2700, який з 2013 р. і по сьогодні перебуває на розгляді ВРУ. Зокрема, визначивши фінансову піраміду як будь-які операції з фінансовими активами (кошти, цінні папери, боргові зобов'язання та право вимоги боргу, що не віднесені до цінних паперів), які здійснюються фізичними або юридичними особами з метою набуття або можливості набуття вигоди для себе чи інших осіб за рахунок перерозподілу активів інших осіб, зокрема, без провадження фактичної господарської діяльності, суб'єкти законодавчої ініціативи зробили спеціальне уточнення стосовно того, що до фінансової піраміди не належать операції з фінансовими активами, які здійснюються фінансовими установами під час надання ними фінансових послуг, визначених статтею 4 Закону «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» або законами з питань регулювання окремих ринків фінансових послуг. Щоправда, в експертному середовищі і цей варіант законодавчої дефініції поняття «фінансова піраміда» був сприйнятий критично.

Зокрема, відзначалось, що відповідно до наведеного визначення діяльність фінансової піраміди полягає в перерахунку коштів, хоч насправді кошти перераховують самі учасники піраміди, а не організатори, котрі лише координують дії учасників, не займаючись при цьому жодною фінансовою діяльністю і не проводячи жодних операцій з фінансовими активами, про які йдеться у тексті

законопроекту [46]. До того ж, незважаючи на наявність згаданого вище уточнення/обмеження, під запропоноване в законопроекті визначення фінансової піраміди потрапляють операції, які здійснює Пенсійний фонд України [27, с. 103].

Фахівці ГНЕУ Апарату ВРУ у висновку на відповідний законопроект резюмували, що використання при визначенні поняття фінансової піраміди такого юридично невизначеного, оціночного виразу, як «операції... здійснюються... з метою... можливості набуття вигоди» створює передумови для певних зловживань (у т. ч. корупційних) у цій сфері. Відзначалось і те, що в певній частині текст аналізованої норми має не нормативно-правовий, а описовий характер. Це зауваження стосувалось слів «зокрема, без провадження фактичної господарської діяльності».

На нашу думку, до вад наведеної в законопроекті № 2700 дефініції поняття фінансової піраміди варто віднести й те, що вона обмежує діяльність відповідних утворень операціями лише з фінансовими активами (кошти, цінні папери, боргові зобов'язання та право вимоги боргу, що не віднесені до цінних паперів), не враховуючи можливість залучення внесків у вигляді іншого майна (наприклад, дорожочінних матеріалів, транспортних засобів, цінної побутової техніки) або права на майно.

Поряд із суб'єктами законодавчої ініціативи не полишають спроб розробити досконале визначення поняття фінансової піраміди і науковці. Так, вже неодноразово згадувана Н.О. Петричко під фінансовою пірамідою пропонує розуміти організацію, членство в якій набувається за умови здійснення внесків у виді грошових коштів, майна або матеріальних цінностей, що дозволяє одним її членам одержувати повний або частковий прибуток за рахунок інших членів, які ними залучаються, і через це виникає ризик припинення існування такої організації та заподіяння майнової шкоди кожному її наступному члену [47, с. 219–220]. На думку інших дослідників, фінансовими пірамідами є організації, метою діяльності яких є отримання прибутку від залучення нових учасників, а умовою вступу та участі в цій організації – внесення коштів за членство [26, с. 44].

Важасмо, що цим доктринальним визначенням призначенні вади, подібні до тих, які наводилися при аналізі законопроекту № 2700. Зокрема, до них слід віднести такі обставини: під обидва визначення підпадає легальна діяльність багатьох фінансових установ; відсутність вказівки на те, що прибуток отримується без залучення внесків у господарську діяльність; неврахування можливості залучення внесків, відмінних від грошових коштів.

Ще більш суперечливими виглядають пропозиції Ю.В. Ярмоленко, яка, аналізуючи поняття фінансової піраміди, спирається на визначення, наведене в законопроекті № 2700. «Внеском» у поліпшення відповідного поняття є те, що авторка пропонує відмовитись від встановлення вичерпного переліку фінансових активів, операції з якими слід розцінювати як діяльність фінансової піраміди, а також пропонує вказати безпосередньо в законодавчій дефініції на «можливість використання психологічного впливу» [86, с. 176].

Підтримати таку ініціативу ми не можемо з огляду на те, що вживання подібного формулювання («можливість використання психологічного впливу»), по-перше, не відповідає усталеним правилам нормотворення; по-друге, під цю ознаку може потрапити будь-яка легальна діяльність, спрямована на залучення внесків, адже фактично всі її різновиди супроводжуються рекламою, спілкуванням із працівником фінансової установи тощо, коли кожного разу застосовується певний психологічний вплив; по-третє, вживання перед формулюванням «можливість використання психологічного впливу» словосполучення «у тому числі» нівелює будь-який сенс аналізованої ініціативи, оскільки означає, що залучення коштів і за допо-

могою інших, крім психологічного впливу, способів слід розцінювати як ознаку фінансової піраміди.

Свого часу (ще до появи в російському кримінальному законі ст. 172-2 «Організація діяльності із залучення грошових коштів та (або) іншого майна») І.А. Клепицький пропонував доповнити КК РФ статтею 185-3 «Організація фінансової піраміди». Цей злочин визначався дослідником як організація економічної діяльності, змістом якої є залучення грошових коштів населення, якщо індивідуально невизначеному або широкому колу пропонується передати організатору такої діяльності чи іншій особі гроші з обіцянкою повернути їх з прибутком або з використанням думки про ймовірність вигоди такого вкладу, якщо повернення цих грошей чи вигода повною мірою або частково забезпечуються чи планується забезпечувати за рахунок залучення грошових коштів інших осіб, за відсутності ознак шахрайства [35, с. 217].

Вчергове маємо акцентувати увагу на тому, що фактично саме таку діяльність, яку пропонував криміналізувати І.А. Клепицький («залучення грошових коштів... з обіцянкою повернути їх з прибутком... якщо повернення цих грошей... частково забезпечуються... за рахунок залучення грошових коштів інших осіб») здійснюють банки та інші легальні фінансові установи. Крім того, вчений невинуватно обмежує сферу застосування пропонованої норми залученням лише грошових коштів, не згадуючи при цьому ні про майно, ні про право на нього, а також оперує занадто загальним терміном «населення» замість доречних, на нашу думку, у цьому разі «фізичних та/або юридичних осіб». Про безпідставність використання в кримінально-правовій забороні щодо організації фінансової піраміди негативного застереження на кшталт «за відсутності ознак шахрайства» нами зазначалось вище. Тим більше, що сам І.А. Клепицький не виключає можливість оцінки дій організаторів фінансових пірамід як шахрайства [35, с. 173, 175, 197].

Принагідно зауважимо, що на сторінках юридичної літератури на прикладі ст. 185-5 КК РФ переконливо демонструється невинуватність використання казуального способу викладення кримінально-правових норм, присвячених регламентації відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності. У згаданій статті законодавець спробував перерахувати всі можливі різновиди рейдерських захоплень. Як наслідок, диспозиція ч. 1 ст. 185-5 КК РФ нараховує більше 200 слів при рекомендованій для нормального сприйняття норми у 7–8 слів. Видається, що справедливими є зауваження з приводу того, що такі спроби (а вони дуже нагадують спроби сформулювати точне визначення поняття фінансової піраміди в Україні) а пріоріті приречені на невдачу, оскільки не можна охопити те, що не охоплюється. Адже схеми рейдерських захоплень (додамо від себе – як і форми діяльності фінансових пірамід) постійно оновлюються та ускладнюються, у зв'язку з чим відповідні законодавчі формулювання за визначенням повинні бути абстрактними [87, с. 197; 88, с. 82–83].

Таким чином, ми вимушені погодитись із вельми категоричною, проте справедливою думкою відомого українського економіста В.І. Суслова про те, що «юридично грамотно вписати поняття «фінансова піраміда» просто неможливо» [37].

Суперечливість судової практики в частині віднесення до пірамідальних схем адміністрування покупок у групах. Для підтвердження правильності зроблених нами висновків звернемось до матеріалів судової практики. Зокрема, чи не найкращою ілюстрацією як мінливості суспільних відносин у сфері діяльності фінансових пірамід, так і складності процесу встановлення їх ознак, є ситуація з правовою оцінкою такої діяльності, як адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах (далі – адміністрування покупок у групах), під критеріями якої в Україні нерідко функціонують інвестиційні фінансові піраміди.

Схему «придбання товарів у групах» в Україні запозичено з Латинської Америки (тому інша її назва – «аргентинська схема»). Фахівці відзначають, що з юридичного погляду – це ніщо інше, як добре відомі всім кооперативи, кредитні спілки. Загалом схема виглядає таким чином: кілька людей, які бажають купити один і той же товар (наприклад, автомобіль), але які не мають у теперішній час для цього достатніх коштів, об'єднуються в групу і купують жаданий товар «разом». Всі учасники такої групи регулярно, протягом деякого часу, виплачують грошові внески, розмір яких залежить від вартості товару і визначається як відсоток від цієї вартості. Первинний внесок становить 3–10% затвердженої вартості покупки і вноситься одразу при укладенні договору. Вся система працює до того моменту, поки кожен з учасників цієї групи не стане власником товару [89].

Цей різновид діяльності був нами обраний для аналізу не випадково, адже як свідчать результати спеціальних досліджень, із 2341 наявних в Єдиному державному реєстрі судових рішень, які стосуються спорів споживачів пірамідальних схем, 1438 (тобто більше половини) стосуються послуг з адміністрування покупок у групах [90, с. 81]. Сюди належать спори як щодо суб'єктів господарювання, які не мають статусу фінансових установ, але надають позики (кредити) шляхом адміністрування фінансових активів, так і щодо ліцензованих адміністраторів фінансових активів. Тривалий час ВСУ був одностайний в оцінці такої діяльності як «пірамідальної».

Так, у справі № 6-22цс13 встановлено, що 9 квітня 2012 р. між З. і ТОВ «Дія Фінанс» було укладено договір про надання послуг, за умовами якого відповідач зобов'язався вчинити від імені З. та за її рахунок певні дії (надати послуги), спрямовані на придбання товару (чи отримання відповідної суми в позику), зазначеного в додатку до цього договору. Цього самого дня З. сплатила 7500 грн. реєстраційного платежу за договором. У подальшому вона сплатила 1041 грн. 67 коп. щомісячного чистого внеску, 312 грн. 50 коп. щомісячних адміністративних витрат і 13 грн. 55 коп. додаткової комісії. Усього на виконання умов договору З. сплатила 8867 грн. 72 коп. Розглянувши матеріали справи, ВСУ встановив, що З. сплачувала кошти не за сам товар, а за можливість одержання права на купівлю товару, і ТОВ «Дія Фінанс» без залучення власних коштів формувало групи клієнтів, за рахунок коштів яких здійснювалась передача права на купівлю товару одному з учасників групи, що є компенсацією за рахунок коштів інших учасників групи, залучених до умов діяльності програми «Розвиваюча». Тому вказаний договір не відповідає вимогам чинного законодавства. Як наслідок, ВСУ задовольнив заяву З. і скасував укладений нею договір через те, що відповідна діяльність була визнана «пірамідальною» [91].

Заради справедливості маємо зазначити, що на сторінках юридичної літератури наводяться і протилежні за змістом судові рішення, які виносились в аналогічних справах. Наприклад, у справі за позовом про визнання угоди про надання послуг недійсною та застосування наслідків недійсності угоди Амур-Нижньодніпровський районний суд м. Дніпропетровська відмовив у позові, зазначивши, що послуга з адміністрування придбання покупок у групах відповідає всім ознакам фінансових послуг, однак чинне законодавство на час укладення між сторонами угоди не передбачало обов'язку отримання відповідної ліцензії з боку відповідача, у зв'язку із чим посилення позивача на приписи ч. 1 ст. 227 ЦК України не є слушними, а позов задоволенню не підлягає. Фахівці з цього приводу відзначали, що суди вкрай рідко аналізували послуги, які надавалися адміністраторами покупок у групах, на предмет їх належності до фінансових, адже ч. 1 ст. 4 Закону «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» у редакції, що діяла на час розгляду

відповідних справ, містила відкритий перелік фінансових послуг. Сюди відносилися «інші операції, які відповідають критеріям, визначеним у пункті 5 частини першої статті 1 цього Закону». Відповідно, у більшості справ суди не аналізували, чи мав право відповідач надавати такі послуги, а згідно з ч. 1 ст. 5 фінансові послуги надаються фінансовими установами, а також, якщо це прямо передбачено законом, фізичними особами – суб'єктами підприємницької діяльності [90, с. 83].

2 червня 2011 р. ВРУ ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання ринків фінансових послуг» (набрав чинності 9 січня 2012 р.). Відповідно до цього Закону послугу щодо адміністрування покупок у групах було віднесено до категорії фінансових послуг. Експерти відзначають, що узаконення такої діяльності – це аргентинський шлях, яким пішли деякі країни Латинської Америки. Однак у більшості країн Європи подібні послуги заборонено як такі, що вводять в оману або як пірамідальні схеми [90, с. 81]. Згодом розпорядженням Нацкомфінпослуг від 9 жовтня 2012 р. № 1676 були затверджені Ліцензійні умови провадження діяльності з адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах. Здійснення такої діяльності після ухвалення зазначених вище нормативно-правових актів все частіше у судовій практиці перестало визнаватися таким, що порушує вимоги Закону «Про захист прав споживачів».

Наприклад, у справі № 6-98цс14 встановлено, що 7 травня 2008 р. між К. і ЗАТ «АІСЕ Україна» було укладено угоду про надання послуг з метою придбання товару в групах, а саме легкового автомобіля марки Daewoo, вартістю 53 100 грн. Згідно з умовами угоди ЗАТ «АІСЕ Україна» гарантувало, що К. одержить право на отримання автомобіля за умови, якщо виконає всі зобов'язання, які випливають із цієї угоди, та зобов'язалось надати йому послуги з адміністрування фінансових активів із метою придбання товару в групах відповідно до системи, яка умовно називається «Автоплан» і полягає у створенні груп покупців (учасників системи) з метою придбання автомобілів.

Розглянувши матеріали справи, ВСУ зробив висновок про те, що діяльність ЗАТ «АІСЕ Україна» за угодою не є «пірамідальною схемою» у зв'язку з відсутністю в діяльності товариства головних ознак «пірамідальної схеми» – безтоварності та отримання компенсації одним учасником за рахунок інших учасників, оскільки за програмою придбання товарів у групах товар придбавають усі учасники за рахунок об'єднання грошових внесків кожного з них. Різниця між споживачами – учасниками цієї програми є тільки в часі одержання товару кожним із них, за умови виконання учасником своїх зобов'язань. За наслідком розгляду цієї справи ВСУ чітко озвучив свою правову позицію: надання установою послуг з адміністрування активів, створених за рахунок залучених періодичних внесків учасників групи з метою об'єднання їхніх коштів і спрямованих на почергове придбання кожним із них певних товарів, що обумовлені в договорі, є правомірною діяльністю з надання фінансових послуг (за умови отримання ліцензії), яка передбачена ст. 1 Закону «Про фінансові послуги та регулювання ринків фінансових послуг», а не нечесною підприємницькою практикою в розумінні п. 7 ч. 3 ст. 19 Закону «Про захист прав споживачів», наслідком якої є визнання угоди недійсною [92].

Відзначимо, що експерти, які досліджували діяльність ЗАТ «АІСЕ Україна», звертали увагу на те, що в більшості випадків особа, котра вступала в «Автоплан», підписуючи договір, не знала про такі обставини: вона стала учасником системи «Покупка в групах»; вона є учасником групи з 168 осіб; вступний внесок і плата за право на отримання автомобіля не зараховується в загальну заборгованість учасника; до ціни автомобіля, зазначеної в додатку до угоди, додаються щомісячні адміністративні витрати, щомісячний страховий внесок, який створює близько 35% над-

бавки до ціни автомобіля; за кожен внесок особа отримує певну кількість балів; автомобіль буде придбано за рахунок внесків учасників групи і буде наданий тому учаснику, який набрав більше балів або шляхом жеребкування або аукціону при наборі кількома особами однакової кількості балів; право на отримання автомобіля надається 1 раз у місяць максимум двом учасникам групи шляхом проведення «Асигнаційного акту»; останній учасник групи отримає свій автомобіль приблизно через 7 років; при розірванні угоди з простроченням терміну наданого для цього, заплачені гроші з урахуванням штрафних санкцій, адміністратор поверне по закінченню участі всієї групи, тобто приблизно через 7 років, проте чи буде при цьому враховано інфляція – це вже окреме питання. Згідно з даними Нацкомфінпослуг ЗАТ «АІСЕ Україна» зобов'язується забезпечити своїх учасників автомобілями на загальну суму два мільярди грн. Крім цього, компанія повинна повернути учасникам, які розірвали договір, 31,7 млн. гривень. При цьому заборгованість учасників перед компанією обчислюється 101,4 млн. гривень, а у фонді учасників, які очікують авто, – 76 млн. гривень. Нескладні розрахунки показують, що такому адміністратору для виконання вже взятих на себе зобов'язань необхідно залучити ще понад 1,85 млрд. грн. А це означає, що така система може існувати тільки за умови залучення нових платєжів, що, своєю чергою, дає підстави констатувати, що це – класична піраміда, яка підживлюється небагатими громадянами, які шукають дешевизну [89].

Водночас рішенням ВСУ у справі за позовом Ч. проти ТОВ «АВТО ПРОСТО» діяльність останнього щодо адміністрування покупок у групах була визнана такою, що не має ознак «пірамідальної», оскільки в ній не було головних ознак «пірамідальної схеми» – безтоварності і сплати компенсації одним учасником за рахунок інших, оскільки за схемою придбання товарів у групах придбавають товар усі учасники за рахунок об'єднання внесків кожного з них [93].

Отже, після того, як адміністрування покупок у групах було на законодавчому рівні визнано різновидом фінансових послуг, і були затверджені ліцензійні умови відповідної діяльності, остання здебільшого перестала розцінюватися як пірамідальна. Незважаючи на це, і сьогодні судова практика є уніфікованою лише в тих справах, в яких відповідачем виступає ліцензований надавач послуг. Що ж стосується суб'єктів господарювання, які не мають ліцензії на адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах, то тут судова практика й досі не є однорідною [90, с. 84]. При цьому на рівні вищих судових інстанцій висловлено правову позицію, згідно з якою договори про адміністрування системи з метою придбання товарів порушують права споживачів.

Наприклад, саме таку оцінку ВСУ отримала діяльність ЗАТ «Філдес Україна», яка уклала з громадянами контракти про надання послуг з адміністрування системи, яка умовно називається «CAR CREDIT». Згідно з умовами контракту громадяни сплачували грошові внески за те, що відповідна організація зобов'язувалась надавати їм послуги щодо придбання легкових автомобілів (завичай це був автомобіль марки Daewoo, модель Lanos). На підставі розгляду відповідних справ у своїх постановках № 6-35цс12 від 23 травня 2012 р. та № 6-161цс12 від 16 січня 2013 р. ВСУ зробив висновок про те, що: громадяни сплачували кошти не за сам товар, а за можливість одержання права на купівлю товару; ЗАТ «Філдес Україна» без залучення власних коштів формувало групи клієнтів, за рахунок коштів яких здійснювалась передача права на купівлю товару одному з учасників групи, що є компенсацією за рахунок коштів інших учасників групи, залучених до умов діяльності системи «КАР КРЕДИТ». У підсумку це стало підставою для задоволення позову громадян і визнання недійсними відповідних правочинів через те, що в цих ви-

падках була застосована заборонена законом пірамідальна схема [94; 95].

Однак щодо суб'єктів господарювання, які виступають відповідачами і справи по яких не були розглянуті ВСУ, судова практика різниться.

Так, Апеляційний суд м. Києва в ухвалі від 12 травня 2014 р. та Апеляційний суд Миколаївської області у рішенні від 4 лютого 2014 р. у справах проти ПП «Гранфін-ресурс» зазначають, що законодавець розрізняє ознаки, що застосовуються до поняття «пірамідальна схема» та «придбання товарів у групах». Якщо перше є порушенням законодавства, то друге (за умови отримання відповідного дозволу та дотримання всіх встановлених вимог) є легітимною підприємницькою діяльністю. На обґрунтування цього суди посилаються на ч. 1 ст. 4 Закону «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», відповідно до якої до фінансових послуг віднесено послуги з адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах [90, с. 85].

Натомість Київський районний суд м. Полтава в аналогічній за змістом справі, відкритій за позовом прокурора Київського району м. Полтави до ТОВ «Компанія «Приват-Плюс», зробив висновок про те, що діяльність цього ТОВ стосовно надання консультативних послуг щодо можливості придбання на користь замовника товарів широкого асортименту на умовах відповідного договору є нечесною та «пірамідальною». Адже громадяни сплачували кошти не за сам товар, а за можливість одержання права на купівлю товару; ДП «Плюс» ТОВ «Компанія «Приват-Плюс» без залучення власних коштів формувало групи клієнтів, за рахунок коштів яких здійснювалась передача права на купівлю товару одному з учасників групи, що є компенсацією за рахунок коштів інших учасників групи, залучених до умов діяльності системи ДП «Плюс» ТОВ «Компанія «Приват-Плюс» [96].

Таким чином, констатуємо, що на сьогодні адміністрування покупок у групах далеко не завжди оцінюється судами як діяння, що містить ознаки «пірамідальності». Крім цього, проаналізувавши згадані законопроекти, ми не знайшли в них визначення фінансової піраміди, яке б з упевненістю дозволило віднести цей вид діяльності (навіть здійснюваний без отримання ліцензії) до «пірамідальної».

З урахуванням доведеної неможливості формулювання досконалого визначення поняття фінансової піраміди, доповнення КК України спеціальною нормою, яка передбачатиме відповідальність саме за організацію фінансової піраміди, навряд чи допоможе в боротьбі з незаконними проявами цього явища. І це при тому, що станом на 1 жовтня 2014 р. ліцензії Нацкомфінпослуг на адміністрування покупок у групах мали 8 установ, а за неофіційними даними існувало близько 70 подібних компаній [90, с. 81].

Рекриміналізація порушення порядку зайняття діяльністю з надання фінансових послуг: вихідні міркування. Не ставлячи під сумнів потрібність ухвалення законодавчого акту про заборону фінансових пірамід і встановлення кримінальної відповідальності за організацію фінансових пірамід, ми свого часу вже відзначали фрагментарність такого підходу до вирішення кримінально-правових проблем – фрагментарність, якої була виправдано позбавлена ст. 202 «Порушення порядку зайняття господарською діяльністю та діяльністю з надання фінансових послуг», виключена з КК України на підставі Закону від 15 листопада 2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» [82, с. 239–240]. Вважаємо, що належну кримінально-правову прогидію створенню і діяльності фінансових пірамід могла б забезпечити загальна норма на кшталт ст. 202 КК України, яка б дозволила б притягати до кримінальної відповідальності осіб, які здійснюють надання фінансових послуг (до яких наразі належить і ад-

міністрування покупок у групах) без одержання ліцензії та/або набуття статусу фінансової установи.

Взагалі не можна погодитись із декриміналізацією діянь, раніше передбачених статтями 202, 218, 220, 221, 223 КК України, шляхом механічного переведення описаних у них діянь у статус адміністративних проступків, коли автори ідеї такої декриміналізації навіть не розглядали питання, чи втратили ці діяння суспільну небезпеку або чи змінився ступінь їх суспільної небезпеки [97, с. 408]. До того ж сама по собі відсутність практики застосування певної норми КК (саме на це посилались автори розглянутих змін до КК) аж ніяк не є підставою для її декриміналізації. Адже в такому випадку законодавець нехтує ознакою латентності, яка характерна для значної частки злочинів у сфері господарської діяльності.

З приводу безпідставності проведеної у 2011 р. декриміналізації порушення порядку зайняття діяльністю з надання фінансових послуг можна зауважити, що, наприклад, суспільна небезпека незаконних операцій з металобрухтом (злочин, караний за ст. 213 КК України) є меншою, ніж суспільна небезпека діяльності з надання фінансових послуг, включаючи професійну діяльність на ринку цінних паперів, без отримання спеціального дозволу чи набуття статусу фінансової установи. Діяльність фінансових пірамід, як слушно зазначає І.Б. Медичкий, однозначно продукує більш небезпечні наслідки, ніж незаконна діяльність з металобрухтом [98, с. 305].

Помилковість такого законодавчого кроку, як виключення з КК України ст. 202, зумовлена і тим, що здійснення підприємницької діяльності без державної реєстрації або без одержання ліцензії на провадження певних видів фінансової діяльності (торгівля цінними паперами, депозитарна діяльність, управління активами тощо) є однією із технологій шахраїв, що займаються посередницькою діяльністю на ринку корпоративних прав і капіталів.

Фахівці з фінансових ринків, називаючи лукавством твердження ідеологів сучасних фінансових пірамід про відсутність принципової різниці між такими утвореннями, з одного боку, і банками, кредитними спілками, страховими компаніями, пенсійними фондами, з іншого, зазначають: «Найістотніша різниця між пірамідою і фінансовою – наявність регулятора, відповідної ліцензії, певних законів і нормативно-правових актів, що встановлюють вимоги» [99]. Пригадаємо в цьому контексті, що будь-яка інформація щодо «МММ-2011» до Державного реєстру фінансових установ не вносила, статусу фінансової установи зазначена організація не набувала, ліцензій на провадження діяльності з надання фінансових послуг у Нацкомфінпослуг вона не отримувала [100]. Отже, діяльність організаторів цієї піраміди цілком могла б розцінюватися як злочинне порушення порядку зайняття діяльністю з надання фінансових послуг і кваліфікуватися за ч. 2 ст. 202 КК України (зрозуміло, за умови невиключення останньої з КК України в 2011 р.).

Дехто з колег може запитати нас, якою ж має бути кримінально-правова оцінка діяльності осіб, які організували ті чи інші пірамідальні структури за умови, що останні у встановленому законом порядку отримали ліцензії на надання фінансових послуг. У таких випадках ми, вочевидь, мусимо констатувати «безсилість» потенційної кримінально-правової норми про відповідальність за порушення порядку надання фінансових послуг. Своєю чергою, можемо поставити таке питання: а чи змогла б у ситуації, коли є законне рішення компетентного органу, зарадити спеціальна кримінально-правова норма щодо організації фінансової піраміди? До того ж ми не виключаємо як таку принципову можливість інкримінування ліцензованим надавачам фінансових послуг ст. 190 КК України (за наявності всіх ознак складу злочину «шахрайство»)

Виступаючи за доповнення кримінального закону нормою, подібною до виключеної в 2011 р. з КК України ч. 2 ст. 202, водночас зазначимо, що ця норма не могла

претендувати на звання «еталону» законотворчості. Зокрема, справжнім каменем спотикання став для вітчизняних криміналістів дохід, який відіграв у складах злочину, передбаченого ч. 1 і ч. 2 ст. 202 КК України, роль криміноутворювальної ознаки. Теоретики і практики дискутували стосовно галузевої належності цього поняття, його змістовної наповнюваності та юридичної природи (був дохід характеристикою злочинного діяння, злочинним наслідком або предметом злочину), доречності звернення в цьому разі до непрямих методів визначення сум податкових зобов'язань, а також стосовно оптимальних параметрів доходу як критерію розмежування злочинної і незлочинної поведінки і взагалі стосовно обгрунтованості використання доходу як характеристики господарських злочинів.

При аналізі іноземного досвіду ми з'ясували, що в багатьох країнах (КНР, ФРН, Республіки Білорусь, Казахстан, Молдова; Австрія, Естонія, Латвія, Литва) відповідні склади злочинів сконструйовано як формальні. Видається, що з урахуванням вишого (порівняно з порушеннями порядку зайняття іншими різновидами господарської діяльності) ступеня суспільної небезпеки такого діяння, як незаконне надання фінансових послуг (включаючи складність повернення інвестованих у фінансову піраміду коштів), кримінально караними мають визнаватися будь-які прояви незаконної фінансової діяльності незалежно від суми залучених коштів (спричиненої шкоди), розмір яких у певних випадках повинен визнаватися підставою для диференціації кримінальної відповідальності за відповідні діяння.

Ведучи мову про вади колишньої ст. 202 КК України, слід згадати і про сумнівність позиції законодавця, який у цій статті надавав однакового кваліфікуючого значення факту відсутності державної реєстрації суб'єкта господарювання, факту відсутності ліцензії на певний вид господарської діяльності і факту порушення ліцензійних умов.

Вважаємо також, що при формулюванні тексту проєктованої заборони замість описання всіх можливих проявів порушення порядку зайняття фінансовою діяльністю (у ч. 2 ст. 202 КК України йшлося про «здійснення банківської діяльності, банківських операцій або іншої діяльності з надання фінансових послуг, а також професійної діяльності на ринку цінних паперів без набуття статусу фінансової установи чи без спеціального дозволу (ліцензії), якщо законом передбачено набуття статусу фінансової установи чи одержання спеціального дозволу (ліцензії) для здійснення зазначених видів діяльності, або з порушенням умов ліцензування...») законодавцю варто обмежитись використанням узагальненого формулювання, узгодженого з понятійним апаратом регулятивного законодавства,

наприклад, такого – «надання фінансових послуг без набуття статусу фінансової установи та/або спеціального дозволу, одержання якого передбачено законодавством».

Ми чудово усвідомлюємо, що наші міркування щодо рекриміналізації діяння, раніше караного за ч. 2 ст. 202 КК України, хоч і співзвучні доктринальним пропозиціям про відновлення кримінальної відповідальності за частину безпідставно декриміналізованих у 2011 р. діянь (ухилення від повернення валютної виручки, «товарна» контрабанда, порушення, пов'язані із неплатоспроможністю, тощо), значною мірою носять постановочний характер. У будь-якому разі переконані в тому, що повернення відповідних заборон до тексту КК України має здійснюватися не шляхом механічного відтворення їх попередніх редакцій, а з урахуванням здобутків кримінально-правової доктрини. Так, якщо рухатись шляхом, пропонованим у цій публікації, то законодавцем мають бути «взяті на озброєння» передусім наукові праці П.П. Андрушка, Є.Ф. Бобонича та Я.О. Лантінова.

Післямова. Ухвалення самих лише ініційованих нами змін до кримінального закону не призведе до одномоментного припинення діяльності фінансових пірамід на території України. Вирішення цієї гострої проблеми вимагає від влади одночасного вжиття і низки інших заходів: виявлення суб'єктів, які надають фінансові послуги без ліцензії (постійний моніторинг Інтернет-середовища тощо); превентивне дослідження ринку, що дає можливість попередити виникнення нових схем; посилення контролю за видачою ліцензій і нагляду за подальшою діяльністю суб'єктів надання фінансових послуг (у т. ч. тих, які діють в Інтернет-просторі); встановлення більш жорстких вимог до реклами фінансових послуг та заборони реклами структур, які у своїй діяльності використовують пірамідалні схеми¹; постійне вжиття заходів, направлених на підвищення фінансової грамотності населення та його убезпечення від вкладення коштів у відповідні компанії, зокрема, шляхом ведення пропаганди, спрямованої на розкриття суті пірамідалних схем; законодавче закріплення правового статусу споживачів фінансових послуг тощо.

Будемо сподіватись, що вітчизняні парламентарії дослухаються до рекомендацій фахівців і врешті-решт виконають взяті на себе зобов'язання (у т. ч. закріплені в Коаліційній угоді) щодо формування в Україні належного правового механізму запобігання діяльності фінансових пірамід, здатного забезпечити збереження тих небагатьох заощаджень, які в цей складний для нашої країни час ще залишилися в кишенях пересічних українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дацюк В. Б. Криміногенні процеси у сфері корпоративних відносин : кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / В. Б. Дацюк. – К., 2015. – 254 с.
2. Інформаційні матеріали до дискусії «Фінансові піраміди : чи спроможна держава захистити від них громадян та фінансову систему?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://finrep.kiev.ua/download/infopaper_pc_14aug12_ua.pdf.
3. Князев С. М. Фінансова піраміда : поняття та криміналістичні ознаки / С. М. Князев // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2011. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.naiu.kiev.ua/chasopis/materials/16>.
4. Дудоров О. О. Злочини у сфері господарської діяльності : кримінально-правова характеристика : [монографія] / О. О. Дудоров. – К. : Юридична практика, 2003. – 924 с.
5. Дело о финансовой пирамиде «King's Capital» передано в суд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://delo.ua/finance/delo-o-finansovoy-piramide-kings-capital-peredano-v-sud-210121>.
6. Ормоцадзе М. Роберт Флетчер снова процветает в Украине / М. Ормоцадзе [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forbes.net.ua/business/1408121-robert-fletcher-snova-procvetaet-v-ukraine>.
7. У Тернополі ще одного підозрюваного в організації фінансової піраміди звільнили під заставу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ternopil.unian.ua/1674426-u-ternopoli-sche-odnogo-organizatora-finansovoji-piramidi-zvilnili-pid-zastavu.html>.
8. Лисевич М. Вкладники озолотили аферистів / М. Лисевич // Голос України. – 28 лютого 2017 р. – № 38.

¹ Відповідно до ч. 1 ст. 24 Закону «Про рекламу» реклама послуг (банківських, страхових, інвестиційних тощо), пов'язаних із залученням коштів населення, або осіб, які їх надають, дозволяється лише за наявності спеціального дозволу, ліцензії, що підтверджує право на здійснення такого виду діяльності. Така реклама повинна містити номер дозволу, ліцензії, дату їх видачі та найменування органу, який видав цей дозвіл, ліцензію. Незважаючи на вказаний законодавчий припис, останніми роками чи не на всіх вітчизняних телеканалах активно рекламується діяльність ринку Forex, який представляє собою ринок міжбанківського обміну валюти за вільними цінами. При цьому особи, які організували надання відповідних фінансових послуг, не мають жодної необхідної ліцензії на надання фінансових послуг.

9. Звіт про діяльність Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг в Україні, за 2015 рік. – К., 2016. – 50 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://nfp.gov.ua/content/rzvit-nackomfinposlug.html>.
10. Кологойда О. В. Правове регулювання фондового ринку України : [навч. посіб.] / О. В. Кологойда. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 320 с.
11. Бездітний В. Трасти як інструмент захисту майна. Що? Навіщо? Для кого? / В. Бездітний // Юридична газета. – 2012. – № 39.
12. Литовченко Т. Верховний Суд України легалізує фінансові піраміди / Т. Литовченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pis.com.ua/verhovnyj-sud-ukrajiny-lehalizuje-finansovi-piramidi.html>.
13. Ярмоленко Ю. В. Сучасні технології побудови фінансових пірамід / Ю. В. Ярмоленко // Право і суспільство. – 2014. – № 1. – С. 176–182.
14. Архів Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області. Справа № 1-120 за 2011 р.
15. Венгловский А. Кредитный коллапс / А. Венгловский // Бизнес. – 27 февраля 2008 г. – № 9.
16. Головин В. Не верь, не бойся, не проси / В. Головин // Бизнес. – 13 декабря 2004 г. – № 50.
17. Ковальова В. «Листи щастя» : здирництво через формалізм / В. Ковальова // Урядовий кур'єр. – 24 листопада 2010 р. – № 220.
18. Ілляш І. Ошуканих вкладників не буде, якщо їх почнуть насторожувати захмарні відсотки / І. Ілляш // Голос України. – 11 січня 2012 р. – № 3.
19. Звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування обставин та причин сучасного стану в системі кредитної кооперації // Голос України. – 28 січня 2011 р. – № 16.
20. Архів Жовтневого районного суду м. Запоріжжя. Справа № 1-кп/331/53 за 2014 р.
21. Дацюк В. Б. Увага! Шахраї на ринку праці в Закарпатті! / В. Б. Дацюк / Інтернет-видання ProZak.info. – 21 лютого 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prozak.info/Suspil-stvo/Uvagal-Shahrayi-na-rinku-praci-v-Zakarpati>.
22. Узагальнення Верховного Суду України судової практики в кримінальних справах про злочини посадових осіб довірчих, страхових товариств та інших небанківських структур, які залучали кошти населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0007700-99/print1481838362633511>.
23. Архів Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської області. Справа № 495/6901/13-к за 2013 р.
24. Архів Хмельницького міськрайонного суду Вінницької області. Справа № 149/4252/13-к за 2013 р.
25. Чергова піраміда чи велика інвестиційна компанія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://temopillive.com.ua/chergova-piramida-chi-velika-investitsiyna-kompaniya>.
26. Розслідування шахрайства, учинених способом фінансової піраміди : [навч. посіб.] / С. С. Чернявський, О. Ю. Татаров, В. В. Черней, Р. Р. Кузьмін, С. М. Князев; ред. : В. В. Коваленко. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2013. – 179 с.
27. Підхонний О. М. Критерії ідентифікації фінансових пірамід і моделювання їх функціонування / О. М. Підхонний // Бізнес Інформ. – 2014. – № 11. – С. 102–107.
28. Правонарушення на фінансовому ринку : выявление, анализ и оценка ущерба. Справочник для сотрудников правоохранительных органов / под общей ред. Г. С. Полтавченко. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2007. – 876 с.
29. Підхонний О. М. Фінансова безпека України : методологія аналізу та стратегічні орієнтири : дис. ... докт. економ. наук : спец. 08.00.08 / О. М. Підхонний. – Львів, 2015. – 455 с.
30. Горловская И. Г. Финансовые пирамиды : понятие, признаки, проблемы / И. Г. Горловская, И. И. Гимидива // Вестник Омского университета. Серия экономика. – 2011. – № 3. – С. 166–171.
31. Нырко Д. С миру – по нитке / Д. Нырко // Украинская Инвестиционная Газета. – 18 марта 2003 г. – № 11.
32. Самаєва Ю. Почім обійдуться економіці депозити з супердохідністю / Ю. Самаєва // Дзеркало тижня. – 27 червня 2015 р. – № 23.
33. Бойцов А. И. Преступления против собственности / А. И. Бойцов. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 775 с.
34. Брус С. Стережіться пірамід / С. Брус, Є. Бублик // Урядовий кур'єр. – 20 травня 2015 р. – № 88. – С. 6.
35. Клепичий І. А. Система хозяйственных преступлений / И. А. Клепичий. – М. : Статут, 2005. – 572 с.
36. Глухі кути фінансових пірамід [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=978.
37. Чи закріє новий закон фінансові піраміди? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economica.com.ua/finance/article/8885919.html>.
38. Волков М. Шалені гроші : хто буде нові фінансові піраміди в Україні / М. Волков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2011/11/19/259471>.
39. Чернявський С. С. Законодавче забезпечення протидії створенню в Україні «фінансових пірамід» / С. С. Чернявський // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravoznavec.com.ua/period/article/13604/%D7>.
40. Соловійов Є. Фінансові піраміди : про взаємну відповідальність держави і громадян / Є. Соловійов // Дзеркало тижня. – 15 червня 2013 р. – № 21.
41. Угода про Коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» від 27 листопада 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15>.
42. Швець В. Д. Законодавча реалізація кримінально-правової політики : аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права. Вступне слово проф. Мельника М.І. / В. Д. Швець, В. М. Грицак, Я.І. Василькевич, В. О. Гацелюк. – К. : Атіка, 2008. – 244 с.
43. Царук О. Віртуальні гроші : нове технологічне рішення чи еволюційна форма фінансової піраміди? / О. Царук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://vk.com/topic-1135400_26297109.
44. Алабердеев Р. Р. Финансовые пирамиды как форма непроизводительного предпринимательства / Р. Р. Алабердеев, Ю. В. Латов // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2009. – Том 7. – № 3. – С. 35–43.
45. Як захиститися від фінансової піраміди? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/articles/4949.html>.
46. Заборона фінансових пірамід : важливий крок Уряду чи черговий популістський заклик? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://spektor.ua/uk/article/zapret-finansovh-piramid-vazhny-shag-pravitelstva-ili-otcherednoy-populistskiy-prizv>.
47. Петричко Н. О. Незаконні азартні ігри : кримінально-правове та кримінологічне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Н. О. Петричко. – К., 2010. – 258 с.
48. Князев С. М. Фінансова піраміда як спосіб шахрайства на ринку фінансових послуг / С. М. Князев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/1728/%CA>.
49. Рухнула очередная финансовая пирамида под названием «Меркурий взаимный фонд» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://antikor.com.ua/articles/12031-ruhnula_ocherednaja_finansovaja_piramida_pod_nazvaniem_merkurij_vzaimnyj_fond.
50. Яхно А. Феномен MMM : як Мавроді вдається водити за носа українців / А. Яхно // ТСН.ua. – 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/groshi/fenomen-mmm-yak-mavrodi-vdayetsya-voditi-za-nosa-ukrayinciv.html>.
51. Лопашенко Н. А. Преступления против собственности : теоретико-прикладное исследование / Н. А. Лопашенко. – М. : ЛексЭкст, 2005. – 408 с.
52. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство : методологічні засади розслідування / С. С. Чернявський. – К. : «Хай-Тек Прес», 2010. – 624 с.
53. Мысловский Е. Н. Уголовно-правовые и криминологические проблемы современных нетрадиционных форм мошенничества (на примере «финансовых пирамид» «МММ», «Русский дом селенга», «Тибет», «Хопер» и др.) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Е. М. Мысловский. – Елец, 2003. – 305 с.
54. Лещук К. Б. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування злочинів, вчинених на ринку цінних паперів : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / К. Б. Лещук. – Х., 2011. – 214 с.

55. Бобров Є. А. Аналіз діяльності неконтрольованих інвестиційних схем / Є. А. Бобров // *Фінанси України*. – 2014. – № 3. – С. 98–105.
56. Criminal Code of the Republic of Austria (German version) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes>.
57. Павлик Л. В. Диференціація кримінальної відповідальності за злочинні посягання у сфері економіки : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Л. В. Павлик. – Львів, 2013. – 248 с.
58. Чернишов Г. М. Фінансове шахрайство в інвестиційно-будівельній сфері : кримінологічне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Г. М. Чернишов. – Одеса, 2016. – 20 с.
59. Музика-Стефанчук О. Сучасний погляд на загрози фінансовій безпеці держави / О. Музика-Стефанчук // *Юридичний вісник України*. – 10–16 листопада 2012 р. – № 45.
60. Пасочник В. У держави з МММ нібито й нема проблем? / В. Пасочник // *Дзеркало тижня*. – 18–22 травня 2012 р. – № 28.
61. Кротков А. П. Все великие аферы, мошенничества и финансовые пирамиды : от Калиостро до Мавроди / А. П. Кротков. – М., 2009. – 252 с.
62. Why de Lesseps failed to build the Panama Canal [Електронний ресурс] // *The Panama Canal 1880-1914* // Режим доступу : <http://www.ak190x.de/Bauwerke/panamaen.htm>.
63. Волобуєв А. Ф. Характеристика розкрадань майна, що вчиняються в небанківських фінансових установах / А. Ф. Волобуєв, І. І. Золотухін, О. В. Литвинов // *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ*. – 1998. – Вип. 2. – С. 168–179.
64. Laws and Regulations Covering Multi-Level Marketing Programs and Pyramid Schemes // *Consumer Fraud Reporting* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consumerfraudreporting.org/pyramidschemes_laws.htm.
65. Нацкомісія пропонує позбавляти волі організаторів фінансових шахрайств // *Економічна правда*. – 24 липня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2012/07/24/330087>.
66. German Criminal Code [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes>.
67. Criminal Law of the People's Republic of China (Chinese and English text) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cecc.gov/resources/legal-provisions/criminal-law-of-the-peoples-republic-of-china>.
68. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420353#pos=1;-261.
69. Уголовный кодекс Республики Армения [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1349&lang=rus>.
70. Уголовный кодекс Грузии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf>.
71. Уголовный кодекс Кыргызской Республики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://online.adviser.kg/document/?doc_id=30222833&mode=all.
72. Уголовный кодекс Республики Узбекистан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lex.uz/pages/getact.aspx?lact_id=111457.
73. Пенитенциарный кодекс Эстонской республики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru--seadused/ПЕНИТЕНЦИАРНЫЙ%20КОДЕКС_01.05.2015.pdf.
74. Criminal Law of the Republic of Latvia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes>.
75. Criminal Code of the Republic of Lithuania [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_e?p_id=1118584&p_tr2=2.
76. Уголовный кодекс Республики Таджикистан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=237375.
77. Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : [монография] / под общ. и науч. ред. д.ю.н., профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербя. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 448 с.
78. Уголовный кодекс Республики Молдова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lex.justice.md/ru/331268>.
79. Уголовный кодекс Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://etalonline.by/?type=text®num=HK9900275#oad_text_pone_1_.
80. Уголовный кодекс Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.consultant.ru/document/cons_doc_law_10699.
81. Уголовный кодекс Республики Казахстан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252.
82. Дудоров О. О. Законодавство України про кримінальну відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності – час визначитися зі стратегією розвитку / О. О. Дудоров, Р. О. Мовчан // *Вісник Асоціації кримінального права України*. – 2015. – № 2. – С. 215–263.
83. Панько К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России : [монография] / К. К. Панько. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – 272 с.
84. Панько К. К. Правила и приемы российского уголовного законодательства / К. К. Панько // *Lex Russica*. – 2014. – № 3. – С. 294–304.
85. Шевченко А. М. Зловживання та махінації на ринку фінансових послуг : методи боротьби, засоби протидії / А. М. Шевченко // *Глобальні та національні проблеми економіки*. – 2015. – № 7. – С. 767–771.
86. Ярмоленко Ю. В. Економіко-правові умови появи та функціонування фінансових пірамід в Україні / Ю. В. Ярмоленко // *Європейські перспективи*. – 2013. – № 12. – С. 173–177.
87. Иванчин А. В. Абстрактный и казуистический приемы в уголовном правотворчестве / А. В. Иванчин // *Юридическая техника*. – 2010. – № 4. – С. 195–199.
88. Основные проблемы реформирования уголовно-правовых норм об экономических преступлениях и практики их применения на современном этапе развития России : монография / Л. Л. Кругликов, А. В. Иванчин, О. Ю. Комарова и др. – Ярославль : ЯрГУ, 2012. – 372 с.
89. Проскурін С. Купівля авто в групах по-українськи: «Автоплан» або «Лохоплан»? / С. Проскурін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ua.prostopravo.com.ua/finansi/statti/kupivlya_avto_v_grupah_po_ukrayinski_avtoplan_abo_lohoplan.
90. Аналіз судової практики у справах, пов'язаних із захистом прав споживачів фінансових послуг / Вітка Ю. В., Страхова В. К., Ханік-Політат Р. Ю., Карнаух Т. М. – К., 2014. – 127 с.
91. Постанова Верховного Суду України від 27 березня 2013 р. у справі № 6-22цс13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/b7b647bc6f2b53cbc2257b430023cb6d?OpenDocument>.
92. Постанова Верховного Суду України від 3 вересня 2014 р. у справі № 6-98цс14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/6b6c1e2e6ad3e2fcc225745c0034f4cc/19807f163eda15f1c2257d4d004abe41/\\$FILE/6-98%D1%86%D1%8114.doc](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/6b6c1e2e6ad3e2fcc225745c0034f4cc/19807f163eda15f1c2257d4d004abe41/$FILE/6-98%D1%86%D1%8114.doc).
93. Постанова Верховного Суду України від 11 вересня 2013 р. у справі 6-40цс13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/0B947B841FC314E5C2257C92003A6BED](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/0B947B841FC314E5C2257C92003A6BED).
94. Постанова Верховного Суду України від 23 травня 2012 р. у справі № 6-35цс12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/665e6e2774e3cbbf2257a1500232e15/\\$FILE/6-35%D1%86%D1%8112.doc](http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/665e6e2774e3cbbf2257a1500232e15/$FILE/6-35%D1%86%D1%8112.doc).
95. Постанова Верховного Суду України від 16 січня 2013 р. у справі № 6-161цс12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/7d8bbaa2d75e9a4bc2257afe004b7245?OpenDocument>.
96. Архів Київського районного суду м. Полтави. Справа № 552/2811/13-2.
97. Попович В. М. Гуманізація кримінального законодавства України : проблеми, виклики та загрози / В. М. Попович, В. Б. Дацюк // *Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 56. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – С. 405–410.
98. Медицький І. Б. Нові витки розвитку вітчизняної кримінально-правової політики / І. Б. Медицький // *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф.* – 19–20 квітня 2012 р. – Луганськ : ПВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. – С. 303–305.
99. Реінкарнація МММ // *Урядовий кур'єр*. – 13 червня 2012 р. – № 104.
100. Держфінпослуг попереджає про незаконність діяльності «фінансових пірамід» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://4vlada.com/ukraine/12449>.